

Темпо Франко

Второй
р. **СТУДИИ
ДАМАСКУ**

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

Виходить щомісяця в об'ємі 8 аркушів друку.

Досі вийшли такі твори:

1. Гайдамаки т. 1. — вичерпано.
2. Гайдамаки т. 2. — вичерпано.
3. Страшна помста — вичерпано.
4. В. Радич: Максим Залізняк т. 1.
5. В. Радич: Максим Залізняк: т. 2.
6. Опанас Тятива — вичерпано.
7. О. Турянський: Син землі т. 1.
8. О. Турянський: Син землі т. 2.
9. І. Гор.: Під прапори Хмельницького
10. Г. Журба: Зорі світ заповідають
11. М. Голубець: Вчорашня легенда
12. П. Свій: Степові оповідання
13. Микола Шугай т. 1.— вичерпано.
14. Микола Шугай т. 2.— вичерпано.
15. В. Будановський: Гремить
16. М. Голубець: Рік грози і надій
17. А. Чайкевський: За наживою
18. І. Керницький: Святоіванські вогні
19. М. Голубець: Гей, видно село...
20. О. Ю. Федькович: Вибір творів
21. Ю. Косач: Сонце в Чигирині
22. Ж. Верн: Замок у Карпатах
23. Ф. Коковський: Людська вдячність
24. У. Самчук: Марія
25. І. Садовий: Безіменні плугаторі т. 1.
26. І. Садовий: Безіменні плугаторі т. 2.
27. Гр. Косинка: Темна ніч
28. Й. Т. Підляшецький: Пригоди Шума
29. Усмійки впор. Б. Ю. Пеленський
30. Гр. Смольський: Олекса Довбуш
31. О. П. Білозерський: Напередодні т. 1.
32. О. П. Білозерський: Напередодні т. 2.
33. В. Ткачук: Сині чічки
34. В. М. Михеїв: Мара
35. Катря Гриневичева: Шестикрилець
36. І. Філанчак: Дмитро Детько
37. В. Кадина: Курінь смерті УСС
38. О. Кобилянська: За ситуаціями.
39. Роман Леонтович: Звеніслава.
40. Богдан Нижанківський: Вулиця.
41. В. Бояринич: Кривавий Шлях.
42. Франц Коковський: За землею.
43. Галицько-Волинський Літопис т. 1.
44. Галицько-Волинський Літопис т. II.
45. Володимир Бірчак: Проти закону.
46. М. Михайлик: За стрілецьку славу.
47. О. Ржепецька: Вічне полум'я.
48. В. Гренджа Донський: Ілько Липець.
49. П. Франко: Від Стрини до Дамаску.

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР, Австрії і Угорщині: місячно 0.95 зл., кварталньо 2.60 зл., піврічно 5 зл., річно 9.60 зл., в усіх інших краях піврічно 7 зл., річно згорн 13 зл.

АДРЕСА:

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

Львів, вул. Руська 18.

Чекове Конто П.К.О. НАШ ПРАПОР ч. 500,277.
з допискою „У. Б.“

Книжки ч. 10, 13, 14. і 21. відзначені літературними нагородами.

„УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА“

Ч. 49.

ПЕТРО ФРАНКО

ВІД СТРИПИ ДО ДАМАСКУ

ПРИГОДИ ЧЕТАРЯ УСС

Л Ъ В І В 1 9 3 7

В И Д А В Е Ц Ь І В А Н Т И К Т О Р

СІЧЕНЬ 1937

Друковано 5.000 примірників

Copyright by Editor
Printed in Poland

Обгортка рисунку Едварда Козака
Друк. Медицький — Тиктор. Львів, Бляхарська 9.

Петро Франко

ПЕРЕДМОВА

На цей раз наші читачі матимуть повість, що в сучасному нашому письменстві займає окремішнє місце.

Вже сам заголовок повісти «Від Стрипи до Дамаску» нагадуватиме не одному якусь подорож а міжтим повість Петра Франка, це типова повість воєнного сензаційного життя, багатого в різні пригоди, часом дуже неймовірною, що в ньому завжди дійсність тісно сплетена з вигумкою.

Якщо не брати під увагу чисто сензаційних повістей (а їх так страшенно мало в нас!) то «Від Стрипи до Дамаску» являється в українському письменстві одною з перших спроб. Має вона всі потрібні прикмети: живий стиль, безпереривну зміну картин акції, міцні й дотепні діяльogi, швидкі події та виразних героїв — словом усе те, що потреба такій повісті.

Про вартість такої повісти — зайво говорити. Вона не тільки розбуджує уяву, не тільки відриває людину з тісного кола щоденного життя, але й впорскує тугу за цим завжди новим і завжди цікавим, за тим, що є основою людини-завойовника. І в тому саме вартість, в тому й сила цього рода повістей.

Автор цієї повісти Петро Франко, син Великого Івана, (ур. в Нагуєвичах) відомий читачам. Свої оповідання друкував по різних наших журналах, в «Новому Часі», «Ділі», «Літературно-Науковому Вістнику» й т. д. Більші збірки вийшли окремими книжками, як напр. «Дядько Шкіпер», «Пачкар Демко», «В пралісах Бразилії» й т. д. Написав теж цілий ряд драматичних творів для дитячих театрів і для доросту, переробив теж на драми твори свого батька Івана, як «Захар Беркут», «Борислав сміється», «Без праці», «Мойсей», а крім цього написав теж і власні драматичні твори, як «Марко Спотикайло», «Заздрісні», «Інститутський жарт», «Сигнал» та більшу поему «Гутна».

РЕДАКЦІЯ

Чотири години йшов отой четар через ліси та пу-старі, в темну безмісячну ніч, заки добився до села, де жила його кохана. Але тим разом неведоела була то стріча. Зажурена й маломовна була панночка в великому білому панамському капелюсі. Ледви так або ні відповідала на питання четаря, а вісім ліг назад безповоротно польнула серце того стрільця саме при нагоді посвячення пам'ятника М. Шашкевича в Підлисі, де, що-правда, ледви кілька слів до себе промовили. Олов'яно-важко волікся вечір, а ніч не принесла полекші. Важкий сон утоми зложив стрільця на білі подушки, але може вже за кілька хвилин пробудився з почуванням, що хтось і то неприхильний, перед ким треба берегтися, знаходиться в його кімнаті. Здавалося йому, що це якась рука стягнула під його подушку. Що вона там шукала? Хотіла, мабуть, позбавити його чогось дорогого. А вінжеж під подушку не положив нічого. Стягнув міймохить рукою. Кусник паперу. Коли засвітив зеркалацьє, побачив, що це був доволі важкий лист. Лише прочуття справдилось. В листі були три перстінчки, що їх колись подарував він своїй судженій. І кілька слів: »Не могу бути твоєю«. Не було чого дєво залишатися. Лїжко факірів — дошка, вибита гострими цвяхами, певню було м'якше, ніж та спїжно біла постіль.

Дєвіна був стрілець на ногах і ще сонце не сходило, коли вийшов за ворота хати отой химерної панночки, яка в ту хвилину стояла там, за занавіскою, і своїми сірими очима гляділа за відходячим. Її серце ваглося поміж двома старшинами й хто зна, чи не перемг би січовий стрілець, коли захотів би терпеливо об'ягати оцю твердиню. Але стрілець цього не знав і його серце кривавилося, немов пробите оцим гарним

боевим кубанським кинжалом, найденим в бою над Стрипою, що його колись також подарував отій хи- мерній панночці з малиновими устами.

Було ще дуже-дуже раптю. Проміні сонця ще десь там дримали за обрієм і стрілець ніяк не міг припускати, що цей прохід потриває кілька літ та заведе його в чужі краї, де не один залишив свої кости. Зра- неңа гордість гнала його все дальше й дальше від при- годи до пригоди, веліла шукати все нових небезпек та всетаки стрілець з печатю любих уст на своїх і в ко- ханні й ненависті, все мусів думати і згадувати любов примховету суджену.

Короткий прохід від судженої перемінився у кіль- калітню мандрівку по всіх боєвих фронтах. Полк Сі- чових Стрільців засів надовго над Стрипою. Четар, щоб заглушити сердечні болі, брався за всяку роботу. То був при скорострілах, то на стрілецькому курсі старшин у Трускавці, то при літаках у Райловац коло Сараева, де вельми вподобав собі прегарні босняцькі, а особливо мостарські спеки, що доходять до 50° і тінї! Де всі інші лежали покотом і стогнали, любив про- ходжуватися по соняшних площах, або грати ситківку. При тому всьому завзято й скоро вчився по сербськи й турецьки, й то часто з уст до уст. Але москалі не дали довго спочивати. Як тільки австрійці звикли до спокою, зробили несподіваний наступ, розбили корпус Гофмана й армія всі сили кинула вперед, щоб залатати пролом під Сосновом. Малощо цілий український ле- гіон не потрапив у полон. Пробився щасливо отаман Ду- динський. Пішов у полон поручник Чмода, як гово- рили, за Степанівною. Пізніший пролом під Семиків- цями залатали знову Стрільці — в тридневому роз- пучливому наступі, де впала чи не третина корпусу Гофмана. Четар провадив до наступу дві сотні отамана Горука й довів справу до кінця: москалів відперли й ба- гато полонили. Відперли, хоч гармати били зза Стрипи

барабанним вогнем, хоч скоростріли кидали в ряди стрільців цілі рої рвучих ос. На третій день опинився четар з одним тільки стрільцем Островерхою, інші полягли, згубилися, або були ранені. А стрілецькі рови, що немов ножем покраяли цілу долину, були завалені трупами. Людина в такий час не представляє вартости. Задрімав утомлений стрільчик у рові й дістав кулю з сусіднього рова просто поміж очі. Вихилився інший поза рів і дістав кулю в живіт, щоби конати ще два тижні в жахливому спротиві смерті. »Я не хочу вмирати!« — кричав і плакав молоденький десятник і др. Білозор рвав собі з голови волосся та зробив нещасному впорскнення морфію!

А юсь у темну ніч посувалася лінія вперед на лінії москалів, що жевріли безупинним вогнем крісів та скорострільів. Посередині йшов четар, направо від нього хорунжий Берегуляк зі Станицлавова, наліво хорунжий Домарадський — обидва хлопці, як оріхи і шибай-голови. Підбігали й знову лягали, щоби дати змогу москалям вистріляти якнайбільше набоїв, а кулі грали та тріскали зі всіх боків. Що хвилини хтось відходив у вічність, або попадав у лічницю. Що якийсь час наступала тиша: це москалі крок за кроком відступали, щоби з дальших ровів пражити здвоєним вогнем. Підчас одної з таких передишок вірвалися Берегулякові згірдливі слова: »Хіба це наступ? Та це...« В тій хвилині схопився слабо рукою за груди й приткнув головою до землі.

— Де дістав? — запитав четар.

— В живіт... Ой, мамо!

І юдак замовк на віки. Дістав зрадливу кулю просто в серце. Москалі почали стріляти кулями дум-дум, щоби за всяку ціну спинити стрілецький і німецький протинаступ. Геть-гегь дальше направо наступав поручник Яримович, перший лицар в легіоні, і москалі відходили за Стрипу. А на світанку засіла розстріляна

й оюдалася. Враз ударили австрійські гармати й градом важких стрілен засипали шанці москалів. У російський ююдах гамір, крики. Рушили сотні до останнього настулу на багнети! І москалі піддалися. А в повітрі вивівали білі й сірі дими шрапнелів. Поручник Воєвідка бив і бив зі своїх гавбиць, що видавали такий приязний для нас басовий гомін, кров плила в землю й труп загачував проходи. Слаба стрілянина тривала ще цілий день, аж під вечір майже все успокоїлося. Ююц вечером ішли отаман Горук, Дудинський і четар понад допливом Стрици, безпечною долиною під ююсною гори, ще якась спізнена куля прилетіла звідкись зпоза гори, з жалібним свистом перелетіла попри самі половц старшин і тихо плюснула в затишну воду. Всім, мабуть, перебіг мороз по тілі, а отаман Дудинський сказав:

— От, якби йшов сам і куля поцілила б, впав би у воду і хочби навіть був тільки приголомшений, пропав би безслідно. Все треба ходити принайменше в двійку.

Четар дуже зле заспівав стрілецьку пісеньку: »Летіла куля через пору тай поцілила у грудь мою«...

— Не фальшуйте! — сказав отаман Горук. — Лишть це радше поручникові Нестайкові.

— Що ж такий молодий, а вже Нестайко, — говорив про нього сотник Носковський.

Ні люті бої, ні довге затишшя з безупинною важкою працею не втищували сердечного горя четаря. Не спав нючами, помимо батьківських порад Дудинського й думав тільки про зміну.

Ліворуч стрільців долучили турків. Їх прихід заповідали давно. Це була якнайсердечніша співпраця союзників на всіх фронтах. В бою турки були вельми хоробрі, що приписувано їх вірі в кісмет. Але по селах рабували, як у ворожому краю. Нарікання йшли на них за наріканнями й їх мали знову відправити до Туреч-

чини. Раз юдна чи дві турецькі сотні, ні сіло ні пало, покинули свій відтинок, залишили без ніякого догляду простір кількясот метрів, долинку, що аж простилася на нічний простом. Цілісіньку ніч ні стрільці, ні мадяри не могли найти звязку — ніч турка! Тільки чудом москалі тої ночі не зробили наступу — пролом був би запевнений. За таке недбальство дістали турки догану від корпусу. Та й самі турки покарали винних. Уставили сотню, яка провинилася, в ряд і легко та зручно кат (а в турків їх, мабуть, було немало), зчесав їм усім голови. Алляг керім! Кісмет! Не побачить мила свого судженого.

Четар постановив дістатися до турків і дістав відпустку тим лекше, що позасівав усі простори цибулею, часником та всякою яриною й подався з чурою Василем до Константинополя. Василь був із німецьких кольтюністів коло Коломиї, умів по румунськи, бо, нераз працював у буковинських маєтках, умів по німецьки та по сербськи. Вмів на безлюдді добувати харчі та взагалі був меткий. Не одна посподіца знад Босни таки не крадьком очима за ним кидала. По дорозі вступив до Відня, де в Союзі Визволення України юдержав поручення навязати контакт з Молодотурецьким Комітетом, пре який годі взагалі багато говорилося, бо в короткому часі зумів опанувати цілу турецьку політику й Европа мала вражіння, що турки таки опанують положення та не допустять до дальшого розвалу Османської Імперії. А через короткозорість, манію великості й крайній консерватизм утратили вже чи не половину колишньої держави. Трохи по трохи з наймогутнішої держави світу зійшла Туреччина до ролі «недужої людини», з якою дещо пізніше європейські потуги навіть говорити не хотіли. Але й молодотурецький комітет не спинив дальшого розвалу імперії. Завеликі були внутрішні розбіжності. Таких великих різниць не в силі була покрити навіть

однота віри. Надто вже мало числилися турки з національними вимогами словян, греків, арабів, вірмен. Турки навіть не припускали якогось іншого, відбіжного від державного націоналізму, якого не можна би викурити кількома ударами батога. І тим батогом били направо і ліво... Націоналізм інших зрозуміли турки аж тоді, коли на них станув чобіт іншого народу. Але тоді вже було запізно: імперія пропала. Різні вірмени, замість скріпити, тільки ослабили турецьку державу зі середини. Араби, джерело мусульманської релігії, з давен-давна втрималися в майже самостійних державах, які не відпадали від Туреччини тільки тому, що завзято самі між собою воювали — в чому їм турки допомагали. Спільнота віри творила цемент, що витримав довгі віки просто через інерцію, але перший міцніший вихор розвалив той штучний мур. Довго-довго заправали турецькі паші одним арабським шейком проти другого. Турецькі дипломати все вміли ширити непорозуміння поміж арабськими емірами, шейками і шеріфами, так, що серед безупинних мікусобиць англі не могли схаменутися та подумати про якусь тіснішу злуку поміж собою, ні про відпір туркам взагалі. І туркам могло здаватися, що ці самі способи, так наївно-дипломатичні й на далі втримають великанські простори, принайменше під їх номінальною зверхністю. Всі заходи багатих і хитрих англійців в Арабії, а захланних французів у Сирії розбивалися об родове лінивіство арабів та святу віру.

Ось які вісти зібрав четар, у части вже, у Відні. Тут познайомився четар з двома єгипетськими студентами, що студювали торгівлю. Зразу дуже недовірчиві та в розмові обережні, де-далі стали більше щирі. Преса, ласа на сензації, повідомляла дуже часто про повстання в Єгипті та жорстокі репресії англійців. Кілька дрібних прислуг та спільних проходів і єгиптяни вийшли зі своєї резерви.

— Чи це правда, — запитав четар, — що ваші молодоегиптяни потопили одного дня діти англійських урядовців у Німо?

— Куби! — відповів Махмуд. — Коли випадково якась англійська дитина втопилася, це напевно англійці використали, щоби мати нагоду до нових, без того зовсім неоправданих репресій.

— А от цивільні урядовці, перелякані, опустили Єгипет!

— І це тільки частинно правда. Бачите, половину цивільних урядовців вдягнуто відразу в мундури гакі, решта мусить перейти військовий, це значить, шпигунський курс десь в Англії.

— З цього виходило би, що кожний англійський урядовець — шпигун.

— О ні, куди там! — відповів Махмуд. — Не кожний урядовець — кожний англієць це шпигун. Тільки, що англійці беруть це як спорт, а на чим більшу наражаються небезпеку, тим для них »гра« цікавіша.

— Цікаво! — сказав четар. — Коли ми закладаємо пласт для нашої молоді, то ніколи в шпигунських цілях.

— В такому разі дуже помиляєтеся. Шпигунську службу називають англійці інтелідженс сервіс, бо не тільки вимагає інтелігенції, але й вироблює її. Шпигунство — це для англійця національний обов'язок, це праця для добра батьківщини, бо Англія мусить знати про все, що діється на цілому світі, щоби зі всього скористати, коли прийде до цього слушний час. О, Англія вміє чекати на нагоду.

— Скажіть дещо про Єгипет! — просив четар.

— Єгипет хоче розвиватися і, вірте мені, англійці нас у тому не стримають. Будемо боротися до повної самостійности. Не вдоволить нас автономія з англійським військом і англійськими урядовцями. І військо й уря-

довці мусять бути наші! — докінчив завзято, а очі йому іскрилися.

— Чи не думаєте, що тепер була би добра нагода до повстання? — спитав четар.

— Не думаю. Англійці згромадили надто великі сили в Єгипті. Бояться, бачите, втратити Суезький канал. Там, мабуть, не все в порядку.

— Ну, що якби так ваші організації одержали поміч?

— Від кого? Хіба від турків? Але турки падають. Викликали кілька заворушень в Тунісі і горішнім Єгипті, але це їм нічого не допоможе. Тай турків маємо досить. Хочемо бути єгиптянами.

Махмуд заходив повільними кроками по кабінетному пансіоні, де вони жили. Видно було, що думками рвався далеко — там, до палкого Єгипту.

— Чи думали ви вже про Австрію? — спитав четар.

— Тому саме ми тут. Думаєте, що нам легко було дістатися до Відня? Але вчимося пильно, мусимо енергійно використати час, бо тільки тим способом поможемо собі. Очевидно, що союзники могли би нам допомогти. Англійці почали натиск на Дарданелі, німці зачнуть тиснути на канал Ля Манш. Але воліли би тиснути на канал Суез.

Четар слухав уважно. Це була думка, яку можна було використати.

— І от що, треба нам приятеля, щоби помагав нам не ізза наших гарних очей — в Махмуда були великі випуклі очі і він міг це брати навіть особисто — тільки, щоби шкодити англійцям.

— Ви може числите на Німеччину?

— Мабуть так, як і ви! — відпавив Махмуд.

— Бачите, Україна має велитенські засоби харчів, яких бракує Німеччині. Відірвання України від Росії може спасти осередні держави від голоду.

— Велика гра й ледви чи вдасться, але, знаєте, й Єгипет має дещо до вивозу — скільки самих англійців могли би ми вивезти! — додав з усміхом.

Обидва засміялися сердечно, хоча четареві здавалося, що це далеко не жарт.

— Чи не маєте якого знайомого в Константинополі? — спитав четар. — Іду туди доучуватися по турецьки.

— А навіщо ж здалася вам турецька мова?

— Бачите, мову сусідів треба знати. Ми з Туреччиною вже від століть у звязку.

— Але ж маю єгипетські знайомости, що приймуть вас дуже радо. Найкраще поінформує вас про Туреччину мій старший друг, вірменин Гуссеїн Джагід; до нього дам вам поручаючий лист. А по турецьки найкраще вчитися з уст до уст.

— Так, як ви ще тут учитесь по німецьки — додав четар.

До кімнати влетіла солодка віденочка: *Schatz, geh'ma zur Rutschbahn?*

У Відні четар ходив по міністерствах, їздив до Райхстадту до табору полонених, взагалі хотів наклонити військові й політичні круги до утворення з полонених українців узброєного легіону проти спільного ворога. Помітив він тоді, що хтось за ним слідить. Коли раз сидів у Пратері в маленькім затишнім ресторанчику та попивав правдиву ерзац-мюкку, мабуть з кори, кукурудзи та жолудів, присівся до нього старший уже сотник, представився коротко »Бенеш«, четар сказав своє назвисько з поданням легіону. Сотник спитав з віденською роззбрюкуючою ввічливістю, чи по-

*) Скарбе, підемо на төбоген?

зволяє четар йому присістися, на що четар не міг очевидно не згодитися.

— Бачите, — сказав сотник добірною німеччиною, без відтінку віденського діалекту, — я маю туг стрічу зі своєю донькою. За хвилину прийде зі своїм нареченим і тоді звільню тебе від свого товариства, бо напевно чекаєш на молодше.

І весело, по віденськи розсміявся.

Четар з обов'язку почервонів дещо і розмова про фронт, Галичину, воєнні вигляди поплила вільно. Говорив більше четар, сотник кидав якби нехотя самозрозумілі питання.

— Ну, а де ж мої діти? — сказав сотник. — Загубилися мені в Люна-парку, побігли на ручбан чи «різенрад». — Ага, — додав за хвилину — ти вчишся по турецьки. — І почав перекидувати картки книжки, що лежала перед четарем. — Важка мова через оцю граматику, таку різну для слов'ян і герман, та зате вимова не представляє таких труднощів, як ось німецька мова для слов'ян, французька або англійська. Там кожний пізнає чужинця, хочби той і як говорив граматично. А може якраз і тому. Якими ж ти, майн лібер, володієш ще мовами? — Притім його сірі, веселі очі дрібочку уважливіше спочили на обличчі четаря.

Четар вичислив зехс маль слявіш (шість слов'янських мов), німецьку, англійську та французьку мову.

— Але тими двома останніми володію дуже слабо, бо не маю вправи.

— Де тепер український легіон? — дещо несподівано спитав сотник.

Четар так привик до подібних запитів, що відповів зовсім механічно:

— Якщо не пішов вперед, то стоїть на старих старих становищах над Стрипою.

А фронт Стрипи, про яку писали всі звідомлення, тягнувся на кількясот кільометрів.

Очі сотника аж звузилися від усміху на таку дипломатичну відповідь.

— Не потребуеш бути такий таємничий — скавав добродушно. — Стоїть тепер коло Коннохів. Ах! Ось і наші! — додав безпосередньо.

В тій хвилині задзвенів за четарем срібний, дзвінкий сміх і тупіт **скорих ніг**.

— А, гер айсрайсер!*) Ти вже найшов собі свіжу жертву?

— Але-ж, Гільдо! — заперечив сотник дрібочку незадоволений. — Це ніяка жертва, це пан четар з хороброго українського легіону, — представив сотник, — а це моя наймолодша доня Гільда.

— Тому наймолодша, бо одинока — докинула панночка, тип веселої віденки з сірими очима, що так скоро вміють брати в полон і так скоро вміють переходити з предмету на предмет і то не конче неорганічний.

— А це — представляв дальше сотник — наречений моєї домі, поручник...

— О, таж ми знаємося! — скрикнув поручник. — Ми стрінулися рік тому вчасною весною в Карпатах...

— Так, так — додав четар. — Де то було... ага, на горі перед Маківкою. Гострий Верх, чи щось подібного...

— Ти бомбардував Маківку своїми двома мерзерами 30.5 цм. зі Сколього.

— Ганц ріхтіг! О, там було гарячо. Коли вже москалі зрушилися по проломі під Горлицями, перекинула команда й мене й мої мерзери геть-геть на південь, бо аж у Туреччину; вони вже в дорозі, а я мушу ось-ось за ними... — додав сумно, з пестотливим поглядом на панночку, що засипувала уданими докорами батька

*) Пане втікачу!

та просила його нічого не говорити мамусі, бо вона також оповість про любовні пригоди татка в Пратері.

— А знаєш, прецінь, яка мутті заздрісна і скільки це тебе може коштувати...

Скоренько заключено обопільну угоду і розмова стала загальна.

Пригадали собі старшини спільні переживання в Карпатах, де стояли часто з німецькими частинами, що правильно одержували з запілля фершгеркунг (підмогу) в виді товстопузих бочок пива. Скільки разів везено дорогою пиво стрільці сміялися:

— Наступ ворога відперто, німці дістають підмогу...

Але Гільда радше любила сучасне, ніж якісь там спомини. Вона не на те мала солоденькі ямочки на щічках, щоби не показувати їх що хвилини.

— Да кіс гір*), Еді -- сказала до свого гарматчика, що той, очевидно, негайно виконав. — А тепер лиши спомини. Скажіть ліпше, панове, куди би то піти: чи на човни на старий Дунай, чи на польо у луги?

Гільда засипувала питаннями, часто сама надавала відповіді і сміялася безжурним сміхом жайворонка у розквіті весни. Чи вона звертала увагу на відповіді? Тоді четар міцно про це сумнівався. Четар довго ще був ворогом жінок взагалі, а особливо молодих, гарних, з мальованими устами, що навіть у сні мучили розкішними, солодкими споминами. А прецінь і четар аж надто скоро уляг чарові солодкої віденки, тим більше, що Сепль, як називала Гільда свого нареченого ізза його походження з Грацу, на відізді тепло поручив йому свою наречену. За тих кілька днів, що четар був ще у Відні, були з Гільдою всюди: в музеях оглядали давнину і на Каленбергу оглядали протилетунські гармати, на старім Дунаю їздили човнами, в арсеналі подивляли невсипущу працю робітників.

*) Ось поцілуй тут!

З батьком Гільди стрінувся ще кілька разів. Раз у міністерстві війни, коли даремно переконував військових референтів про потребу утворення помічного легіону з полонених українців. Вся вимова четаря розбилася об висказ відповідального чинника:

— Під психічною депресією полонені обіцяють, що хочете, але як тільки прийдуть на фронт, перейдуть зі зброєю до ворога.

Так, якби чехи не переходили цілими гуртами до москалів, так, якби не було чехословацьких легіонів у Франції!

Коли четар вийшов та стояв перед міністерством, щоби придивитися тим людям, що входили і виходили, підійшов сотник, який прислухувався цілій розмові в міністерстві, і приязно поклепав четаря по рамені:

— Я сондував справу легіонів, як ви мені тільки про це згадали. Ви, українці, маєте тут багато ворогів. Ви хотіли би прилучити Україну до Австрії як третю державу, але тоді мали би ви непереможний вплив на цілу державу, а вплив інших, досі могутніх чинників, вельми змалів би. Тут нічого не вдієте, бо ніхто не стане копати собі гробу власними руками. Казала мені Гільда, що за кілька днів ідете до Туреччини — докінчив тим самим тоном, не звертаючи ніякої уваги на те, що це прецінь новий розділ.

Четар не пригадував собі напевно, чи говорив про це Гільді.

— Тут треба ждати на зміни в вашу користь, а за той час ви висвідчили би мені велику прислугу там, у Стамбулі.

— З великою приємністю!

— Получите з корисним... — вуси сотника дрібку піднеслися, так що між устами показалися кінчики міцних ще зубів. — Ви мусите ще більше берегтися перед молодими гарними жінками...

Сотник мав дещо прикрий звичай безупинно змі-

няти тему й лучити розділи, що, здавалося, не мали нічого спільного між собою.

— Думаю, що бережуся — пробурчав четар і хотів додати, що туг у Відні ледви кілька осіб знає про його поїздки до Туреччини, але завчасу стримався — це прецінь було тайною сотника.

— Гут, гут! — задобрив сотник. — Ви любите пригоди й я хочу вам піти в тім на руку. Англія і Франція насилають нам шпигунів половно через Стамбул. Кожен з наших старшин, вже не говорю про курієрів або дипломатів, коли іде в якійнебудь важній місії, дістає ангела-хоронителя.

— Розумію, — сказав четар, — вважає, щоби йому що не сталося.

— Вважає радше пасивно — пояснив сотник. — Стягає увагу на себе й про всі свої спостереження доносить куди треба. Тільки тим способом може вдасться нам найти їх у Стамбулі. Шпигунів є тисячі, але розумних дуже небагато.

— Я, як словянин, до цього зовсім не надаюся — сказав четар.

— Але-ж ні! — живо заперечив сотник. — Цим не журіться, ви не будете самі. Одержите огверту військову місію. Мусите кількома необережними словами стягнути на себе увагу.

— О, це я потраплю — сказав четар. — Маю вже бути ліхтарнею?

— Назвіть це ліхтарнею — сказав весело сотник. —

Обидва старшини подали собі руки. Четар згодився, бо це зовсім не перешкаджало його місії. Мав стягнути на себе увагу ворожих розвідчиків, а ті мали бути сліджені власними спецами, на те тільки, щоби власний курієр міг безпечно переїхати Балкан. Завдання було легке, а інструкція, яку одержав від сотника до прочитання — докладна. Хто буде ловцем

ловців — це четаря не обходило зовсім. Інструкцію по прочитанні зараз спалив і пустився в дорогу, сердечло прашаний панством сотниками, а особливо Гільдою, яка так, як і пристало на родовиту віденку, особисто передала кілька поцілунків для нареченого зі строгим приказом доручити їх в неущкодженім стані по адресі. Четар обіцяв відшукати в Стамбулі батарею свого товариша та крім того доручити йому писмо й кілька дарунків.

В ДОРОЗІ

По вказівках виїхав четар не на Будапешт з державного двірця (штатсбангоф) тільки з південного на Вінер Найштадт та Брук. Льокомотива з трудом, здавалося, дотягнула поїзд до Семерінгу. На гарнім стаційнім будинку, на узбіччю високої гори, висів образ інженера Гега, що побудував ту сміливу залізничу лінію. В дорозі через Альпи начислив четар — хоч сам не знав пощо — 15 тунелів і 16 віядуктів. Шлях стрімко підносився аж до середини довгого на півтора км. тунелю. Вже у Відні на двірці четар пильно, хоч непомітно (для себе самого) стежив за всіма пасажирами. В однім з тунелів мав дозволити на крадіж свого дипломатичного портфелю, але нічого подібного не сталося. Всі подорожні поводитися цілком звичайно, читали, навязували знайомства, курили або й дрімали. Четар побоювався чи часом не переборщив в обережності і йому дійсно вдалося надто добре перешварцувати портфель з кабінету міністеріяльного радника. Може зачasto хапався за портфель, вдаючи стурбованого. Четар став одним оком голосно подивляти краєвид, а тільки знечевя зиркав другим за портфелем, що лежав на полиці. Поїзд швидко скочувався у долину. Хоч як уважно приглядався четар своїм товаришам подорожі, але ніяк не міг догадатися, хто це як-

раз »той«. А може ця неспокійна дама, повненька і кругленька, яка що-хвилини зривалася з місця — то подивляля краєвид, то папіроску закурювала, то добувала харчі — взагалі все за чимсь шукала. Але, мабуть, досвідна розвідчиця так не поводитися би. Але чи-ж мусіла бути якраз »досвідною»? Може це їй тільки на початок дали перевести легеньку пробну »роботу« — от потягнути в кур'єра його портфель. Її сірі, чомусь зрадливі, очі доволі таки часто спочивали, а радше перебігали по четареві і його багажі! Чим більше й обережніше четар їй приглядався, тим більшого набирив переконання, що це »вона«. Щоби ліпше її обсервувати, вдався четар у живу розмову з сусідкою, панною Реука, яку скоро позискав кількома наївними анекдотами, так що та жіночка сміялася, як дитина й просила оповідати ще й ще й то як наймасніші анекдоти, але конче лиш їй одній на вушко. Четарі скоро помітив, що це прецінь дуже милий німецький спосіб оповідання і надто вже часто наближався до її рожевого вушка, при чім Реука заразливо сміялася, часто й без причини.

Місточко Брук лежить над славною рікою Мурою. Стільки й знав четар з географії. Дальше знав, що Мура славна. Не знав тільки чому. Висів на хвилину в Бруку, купив часописи та запитав порт'єра чим Брук славний, мабуть там вродилися великі люди.

— Де там, — відповів добряга, — тут родяться тільки малі діти.

Поїзд увесь час мчав серед такої розкішної природи, що четар просто не знав на що дивитися: чи на гірські краєвиди, чи на п. Реуку. Згодом знудили його і краєвиди і наївна Реука. Перед самим Грацом неспокій дами зріс ще більше, наскільки це було взагалі можливе. Вона чи не десятій раз перешукувала вже свою маленьку торбинку, врешті звернулася до всіх присутніх, доволі несподівано:

-- На підставі мого двадцятьчотирогодинного досвіду раджу вам не женитися.

-- Пропало! -- сказав добродушно якийсь уже жонатий.

-- Прикрий досвід? -- спитав четар спочутливо.

-- Ми пібралися вчора в Загребі, поїхали в пошлюбну подорож до Відня, накупили всякого добра для крамниці й ось, уявіть собі, чоловік посадив мене в поїзд, а сам кудись зник.

-- Ну, це нічого. Ви рекордова щодо часу соломяна вдовичка.

-- Так, але без сотика в кишені. Кондуктор чомусь досі не питав мене про квіток, але в Грацу ревізія, а я не маю ні квітка, ці грошей. Дуже прошу, допоможіть мені!

Положення дами було дійсно прикре. Опинилася без виказки й грошей. А одню й друге підчас війни могло мати прикрі наслідки. Це вповні вияснювало її поведінку.

Четар знову прикріпив портфель сталевим ланцюшком до полички й радив присутнім зроби́ти збірку для нещасної соломяної вдовички. Публика кривилася, кожний вимовлявся тим, що не знає її особисто.

Поїзд з гуркотом заїздив на стацію і зтримався. Четар кинув останній погляд на портфель, що не хотів зникати і вибіг з вагону. За кілька хвилин подав дамі квіток до Загребу. Портфель усе ще був на місці, а подорожні пращалися і висідали. Висіла й п. Реука. Дама з Загребу була зпочатку мило здивована, принайменше так четареві здавалося, подякувала й обіцяла в якнайкоротші́м часі звернути позичку.

Поїзд покотився у темну ніч. Дрімота мало-по-малу охопила вагони. Турецька граматика погрузила четаря у глибокий сон.

-- Штайнбрік! Жідані мост!

Надворі починало світати. Четар простягнувся й пе-

редусім зиркнув на поличку. — Ну, знаменито! Успіх! Успіх! Портфель зник. Отже перша частина завдання виконана. Шпигун злякомився на портфель з фальшивими інформаціями.

Жідані мост має дійсно прегарний камяний міст, околиця дико мальовнича, серед високих гір.

Четар ходив по пероні, гордий своїм успіхом.

— Молодий чоловіче! — сказала при сніданку молода дама, тепер спокійна. Видно менше журих її брак чоловіка, ніж брак грошей на дорогу, тож виглядала щонайменше на день молодша. — Ви так смачно спали, що я не хотіла вас будити й переховала ваш цінний портфель. Він зовсім не був прив'язаний до штаби полички.

— Санкта сімпліцітас! — пробурчав четар.

— Що це значить? — допитувалася дама.

— Це така українська подяка за цінну службу.

Поїзд мчав долиною Сави. Гори зникали в далині, а по обидвох боках шляху плила безконечна рівнина. Помимо буйної рістні четареві грозив напад мелянхолії. Переїлися не тільки розмови, але й цукорки, чеколяда, книжки і всі з радістю ловитали Загреб. Подорожні знайомства скоро навязуються, але ще скорше забуваються. Бувають й виїмки. Коли четар проходжувався по Єлячич-трг у Загребі не могла йому не власти в очі струнка, але повненька дама з жагучими чорними очима. По деякім проході вулицями Іліца, а далі по Тушкане-парку опинився четар з маляркою в гарній каварні напроти бронзового пам'ятника поета Костіча. До виду, що розкривався перед їх очима надався чудово лікер шері бранді і ванілеве морожене. Вже по всім просила гарна малярка четаря передати лист її знайомому в Стамбулі. Очевидно, четар не міг їй такої дрібнички відмовити й прирік, що листа точно доручить. Очевидно, що лист ніколи не дійшов на місце призначення

завдяка одній обставині і ціла пригода, як і багато інших, пішла би в забуття, якби не той лист, який все ще знаходиться у зборі четаря. Гельми нецікава рівнина і ще нецікавіше товариство купців, що говорили тільки про товари, завели поїзд до Білгороду. Купцям дуже подобалися літаки, що їх недавно бачили, та їхні акробатичні вичини у повітрі. З літаків зійшла розмова на гармати.

— Чта є ево сільніє — топове ілі попове?*) — кинув один глибоко філософічне питання.

— То — гоо! Мислім што попове! — рішив другий.

— Мабуть ні — сказав четар. — І топове і попове творять усе одну силу.

Це всім подобалося і розмова стала загальною. Четар говорив по сербськи й, як йому здавалося, добре «ажі срб».

— Ось бачите, — сказав словенець, — як наші мови подібні, я вас зовсім добре розумію, хоч ви говорите по українськи.

В Білгороді оглянув четар Калямегдан, гарний парк побіч старосвітської твердині, яку важкі гавбиці та мерзери добре таки пощербили. З парку в далині розлягався прегарний вид на Саву і Дунай, але сам парк по своїй красі уступав, напр., Стрийському парку у Львові. Дуже подобалися четареві симетрично установлені погруддя сербських учених і поетів. Усі вони поза межами Сербії мало відомі, але самі серби незвичайно їх поважають та шанують, бо вони серби. і зробили, що тільки могли для піднесення свого хочби й малого народа.

— Коли то ми, — подумав собі четар, — замість комітетів і безконечних проектів матимемо вулиці своїх діячів та поетів?

Четар збіг по 147 сходах до ріки Сави, де пе-

*) Що сильніше — гармати чи священники?

реїхався човном. Голодний пообідав за 2 дінари в ресторани готелю «Рускій Цар». Четар давно помітив, що серби великі русофіли. Казав собі подати передусім національні джеванчічі, па обід сарма, джувече і зелянік. Неготінське вино розвів наполовину содовою водою, бо було замічне.

Від Білгороду їхав четар з кількома старшинами; з них один добре грав у шахи і дорога незвичайно скоротилася, тимбільше, що тепер міг слухати, а сам додавав лиш небагато.

Товариство було дібраше і засіло вигідно цілий переділ. Розмову звів лікар-сотник Гайнке ца свій колишній побут у Білгороді.

— Чи вірите, панове, в чуда? — спитав якоесь так, без звязку.

— Між нами нема, мабуть, неграмотних — буркнув згрдливо поручник Штробль зі звання професор історії та географії.

— Очеvidно, чуда і забобони дуже посвоячені, всеж таки так безоглядно, насправді, тільки рідкі одилиці позбавлені тих вражінь. Але й високо-культурні люди вірять у чуда.

— Розуміється, оскільки не можуть або не хочуть повірити в пояснення, основане на законах природи.

— Хіба ви всі явища поясните? — не без легенької іронії — спитав лікар.

— Ну, щодо мене особисто, то під ніякою умовою не повірю в чудо, волю гіпотезу, але научну — не уступав Штробль.

— А ось що мені притрапилося — навязав знову лікар. — Ви знаєте Білгород?

— Перебув там чи не пів року — відізвався скромно четар.

— А були в дільниці Ятаган-Малі?

— Ятаган-Малі? — мала шабля. Ні, я не чув про таку дільницю — засоромився четар.

— А це не мала дільниця, тягнеться чи не на три кілометри по міських пустарах, без вулиць, навіть без домів.

— Цікава дільниця, навіть без домів?! — перепитав поручник.

— Стоять, а радше похилюються там малі кучки з болота і двох-трьох дощок кожна. Мешкає в них сама, очевидно, аристократія: свіжо випущені з в'язниць, ті, які ще не попали до в'язниці, безробітні, цигани, качаки, волохи, альбанці — збиранина з цілого краю. І от у тім чеснім зборі жила трилігня Руца Саріч, сього рода знаменитість. Допоміг їй до цього язик.

— Її власний? — спитав с'ртник Реш, що віз батарею полівок (полевих гармат).

— Так, так.

— Кількома мовами говорить? — спитав четар.

— Белендичить ї по тільки одною. Вона, бачите, показувала язик. І ось помічено, що на язиці дівчинки виступають усякі букви: латинцюю, кирилицею, грецькі, ба, навіть арабські. Чудо! Чудо!

— Очевидно, це все ствердили неграмотні мешканці того Ятагана? — спитав Штробль.

— В цілім Ятаган-Малі аж загуло. Всі говорили про те, щоби записати всі юці букви, що змінялися щодня, бо це напевно яове божеське обявлення. Але юдна біда — ніхто з них не вмів писати — тож звернувся до мене за поміччю. Ну, і як поясните це чудо? — звернувся лікар до Штробля.

— Одню лиш знаю, що як тільки звернулися до вас — чудо зникло. :

— Ха, ха! Слушню! Знаки, очевидно залишилися, хоч може вже й вилічилися, але чудо зникло дійсно. Ці знаки могли бути буквами тільки в юдах тих, що не вмели писати й читати. Це було запалення слізної оболони, т. зв. лінгва географіка.

— І чим це все скінчилося?

— Думаєте, що ятаганяне повірили в мої небилиці? В їх очах я затверділий грішник, що не хоче вірити в те, що бачить наглядно, а іменно в чудо. Та ж циганки в їх очах куди мудріші. І ось мала Руша, свідомо своєї всесвітньої ваги, довго ще мабуть сиділа та показувала знаки на язиці старим циганкам. Може навіть витворився новий спосіб ворожби.

— Так, так. Кому подобається чудо, а кому научне пояснення. І одних і других дуже важко переконати.

— Особливо тих других — воркнув Штробль.

Білгород — Палянка — Ніш — Софія — Філіпополь зійшли на веселій гутірці, сні, їдженню, запиванню вином та кільканадцяти матах. Поїзд мчав берегом славної ріки Маріци, про яку четар пригадав собі, що вона «нешасна шумить окривавлена, а девіца плаче лото ранена».

— А ось тут у Македонії, — сказав сотник Реш, — трапилася ось-яка пригода. Цілком таки балканська. Та і в Європі правна розвязка була би мабуть доволі важка. Недалеко сербської границі в селі Маревац, коло Глілян жив собі був рільник Айруля Байрянівіч. Ціла його заслуга полягала в тому, що мав гарну й то, вірте мені, дуже таки гарну жінку.

— Хоч-що-хоч — а це таки заслуга! — зажурився четар.

— Остаточню всі жінки цілого світу мають одну спільну прикмету — зауважив Штробль цинічно.

Всі притакнули.

— Отож недовго нею тішився. Приходить раз утомлений до своєї «кучі», а жінки нема.

«От заковика» — подумав четар.

— Втікла — вставив поручник.

— Куди там, це-ж не Європа! Прийшли сусіди...

Мемет Ахметовіч і Шабан Сінановіч дай жінку зрабували.

— Го, го, та-ж це кривава обида. Зараз буде й кров! — зауважив лікар.

— Ще прошу хвилинку зачекати, обійшлося мабуть без медичної допомоги. Подумав-подумав Айруля — шкода жінки — та ранком післав сусідів до тих двох башибожуків. — Віддавайте, мовляв, жінку, бо біда буде.

— Ну, і як?

— Нема в нас його жінки, кажуть, це не для нас була Пашія. Ми її вкрали для брата Мемета, для добродія Мурада. А той Мурад мав уже одну жінку. — Ідїть, каже Айруля, до Мемета і Шабина, хай приведуть жінку назад, бо біда буде. Пішли, просять — куди там!

Підстеріг їх Айруля тай положив гарненько у полі. Побіг до хати, захопив молодшого брата, щоб охоронити від кривавої пімсти тай у ліси. Але бо головного ще не сповнив. Совість його гризла. Так довго ходив ночами коло хати Мурада, аж той опинився йому перед цівкою рушницї. Світив прегарний місяць, можливо, що й соловейко співав лобозні пісні, а з хати дзвенів срібний голоос Пашії. Здрігнулася рука в Айрулі, хотів поправити з другої цівки, але вибігла перша жінка й прилягла свого чоловіка. Схопили Айрулю і засудили.

— На смерть?

— Куди там? На дві смерти за обох убитих і половину.

— Як то половину?

— Коли за половину смерти почислити п'ятнадцять років в'язниці за намірений злочин.

— А Пашія?

— Не згадували про неї в суді.

— Отже той Айруля з любови до жінки поповнив ті морди? — зацікавився четар.

— З любови до жінки? Ледви. Тут відіграла ролю обида його особи.

— В такім випадку ті дикуни нічим, мабуть, від нас не різняться — буркнув Штробль.

Вскочили до Адріанополя. Штробль до кожної місцевости зумів додати дотепне та вчене слово і всі слухали його дуже радо і дуже радо всі вчені слова забували.

— Це все є в підручниках історії і географії, отже пощо це все пригадувати — боронився четар.

А чей-же це-ж там, на фортах Адріанополя, на полях Кіркіліссе, коло Ліле Бургас, Чорлю кривавилися героїські болгари та відтиснули невірних турків і їх кількастолітнє ярмо аж по лінію Чатальджі. Здавалося, що сповниться чиясь там ворожба, що півмісяць знову перепливе Босфор та поселиться в Азії, звідки прийшов, а на Агія Софії знову засяє предковичний хрест. Та колесо історії дещо стрималося. Адріанопіль — хоч добутий ціною крові, та ще значна область занятого вже краю від устя Маріци в Егейському морі аж по Светі Степан на Чорному морю — залишились при Туреччині. Спасення європейських земель завдячують турки виключно прегарно розбудованій лінії Чатальджі. Сотник фон Реш знав цю лінію, як свою кишеню, бо відбув тут свої бої враз з болгарами.

— Здовж багнистої Каря Су вже від 1877 року розбудували підзорлицві турки оцю жахливу лінію, довгу тільки на 30 км., від озера Держос над Чорним морем до другого озерця Бік Чекмедже над морем Мармара. Тут не допомгла ні велика численна перевага болгар, ні їх хоробрість. А, мабуть, шкода — зітхнув сотник. — Болгари — це такий гарний нарід!

Четар з подивом глядів на німця, якний хвалив слов'ян.

— Це сентимент з мого боку — додав сотник у формі оправдання. — Але-ж, бачите, я з доброї волі пішов помагати гнобленому народові проти тих зарозумілих турків.

— Чому-ж ви, пане сотнику, пішли на війну, якщо можна знати? — відважився четар.

— Ех! Родинні справи. А попри це ніщо вже мене не бавило, навіть, кіно — втомлено усміхнувся сотник. Його обличчя раптом постаріло. Коло уст лягла прикра зморщка.

— Але скажіть, чому ви радше не пішли до турків, де вже служило кількох німців, та де умовини служби були куди кращі?

— Я, бачите, на ордери і на дзвінку монету не звертаю уваги. Мене цікавила й тепер ще цікавить тільки війна. Його обличчя знову оживилося. — Війна й тільки війна родить почування і пристрасти, незнані ніде інде. А турків я не любив здавна. Вони горді, чванькуваті і крайньо некультурні — очевидно старшини. Нарід ще дурніший — адже в Туреччині всі анальфабети.

— Є й виїмки — зауважив Штробль. — Правда, болгари вчаться запопадливо, але й турки, коли б по-збулися своїх муллів, тих усіх своїх священиків, то скоро пішли би вперед. В турків релігія виключає всякий поступ.

— Турки дійсні азіати. Вирізали цілі купи вірмен, ще й гніваються, коли про це говорити — це, бачите, в них самозрозуміле.

— Тих кількох дійсно європейських турків, яких знає Європа, просто заперечують всякі звірства або їх не знають.

— Знаю турків, — продовжував сотник, — які просто посуджують вірмен. Це, бачите, вірмени самі себе вирізали, щоб вину звалити на нещасних турків.

— Ну, ось і доїздимо до Стамбулу, найкращої столиці світу — закінчив Реш.

— Тут наші дороги розходяться — додав з жалем лікар. — Якби там не було, — звернувся до всіх, — в гарячій країні найрадіше вбирайтеся і їдьте як автохтони, в противнім разі захворієте дуже скоро.

— Ага, це гігієна тропів — буркнув Реш.

— А так, тубильці вміють пригновити до обставин через традицію, ми мусимо через науку. Коротко: не вживайте алкогольних напиків, їдьте в спеку якнайменше, ходіть і думайте якнайповільше, а найрадіше, якщо можете, не ходіть і не думайте цілком.

— Четар мабуть привик до того традиційно — добродушно зауважив Реш, раз тому, що не долублював словян, а друге, що лобувався в афоризмах.

На двірці зголосився четар в австрійській команді, одержав квартиру і того-ж самого дня кинувся до полагодування всіх справ. Експрес, яким приїхав, обїздить великим луком Стамбул від сторони моря, від Жеді Кіле. Одначе з поїзду міста не видно. Вже перед самим Сіркеджи-Іскелессі (головним двірцем) залишає наліво Серай з величезним парком та шпиталь Гіль Хане. Вигідна араба (фіякер) завезла четаря через новий міст понад проливом Золотий Ріг до стисненої Галляти. Четареві пригадалася «Гамалія» Шевченка. Далі вгору видрапалася араба до європейської дільниці Пера. Квартиру одержав у німецькій клубі Тевтонія при вул. Велика Пера. Умився, причепурився і ютворив свій курієрський портфель. Замість своїх фальшивих документів найшов записку: »Не орієнтуєтесь. Такої наївності ще не стрічала. Ваша Р.«. Четар ніколи не довідався, хто це вступив йому такий дотеп, чи наївна Реука, чи хто інший. Якби там не було, але мав причину почервоніти, хоч ніхто цього не бачив. Всетаки написав коротенький звіт до сьогника.

Щоби навязати знайомства і повіддавати листи,

треба було звидіти ціле місто, розкинене мальовничо на півостровах. А скільки питомих українських споминів вязалося з тим мільйоновим містом, що кипіло життям і воєнним одушевленням! Ось тут йшли на торг тисячі невільників і невільниць. Сюди припливали на чайках завзяті запорожці під проводом Сагайдачного, Хмельницького і інших полководців, що шарпали береги Анатолії: заїздили до Царгороду запаляти з пожару люльку. Але й пізніше звязки України з Туреччиною не вривалися. Четар пильно придивлявся містові.

Властиве турецьке місто стиснулося на Золотім Розі і визнатися в тих усіх крутих та тісних вуличках дуже важко. Четар поглянув чергового дня з Перина на Гаяту і Стамбул та подумав, що ледви знаючи турецьку мову, багато часу стратить, щоб порозносити оці листи. А часу мав небагато. Треба було збирати всі відомости про Туреччину, її засоби, можливости постачання запасів людей та воєнного остаткування, притім треба було вірити тільки власним очам і то обережно. Коли Туреччина мала стати союзником Визвольованої України, то наперед треба було ту Туреччину докладно пізнати. Особливо її провідних, чільних людей.

— Кануджі! — звернувся четар до придверника готелю, правдивого героя, що вигідно сидів на стільчику коло входової брами та вигрівався на сонічку.

— Молім, госпудіне! — несподівано відповів кануджі по сербськи. — Аг, ентшульдїген зі, — додав по німецьки, — зі віншен?...

— О, то ви серб! — сказав четар по сербськи. — Дуже приємно! Ви напевно знаєте тут якого хлопця, що опровадив би мене по Стамбулі. Очевидно, за винагородю.

— Але-ж розуміється, госпудіне! — відповів врадуваний кануджі, — ось ходи сюди Селіме! — звернувся

до одного хлопчика, що стояв по противній стороні вулиці.

Селім, чорноокий хлопчина, жваво прибіг.

— Говорить дещо по англійськи, французьки, ну, і очевидно по турецьки — представив його капуджі. — Злодій лиш тоді, коли має що вкрасти, поз'ятим сповнить усяке ваше поручення й піде з вами куди хочете. А Стамбул знає, як свою кишеню.

Могутній кануджі у всій своїй величі положив свою правицю, якої не повстидався би Геракль, на волосся хлопця. Широкі шаравари, золотом ткани камізолька та панчохи творили мальовничу цілість. Кануджі по сповненню такого важкого завдання знову сів на стільчику, що чомусь не завалився, щоби дещо відпочати, а Селім попровадив четаря долі вулицею в напрямі моста. Та не витримав, і як тільки опинився поза досягом руки кануджія, заспівав пісеньку:

Крісло мене запросило,

Сідай капуджі,

Алеж сідай

День бо такий довгий.

Ти за молодий, щоби так важко працювати,

А нема нічого кращого, як сплячий сторож.

Кануджі люто схопився, витягнув зза пояса страшений кинджал та загрозив Селімові різнею всієї родини, від «майки» починаючи. Четар ледви вспівав за не дуже мабуть зляканим Селімом. Скоро перед очима четаря розкинувся розкішний вид на Золотий Ріг. Пролитом снувало безліч кораблів з вітрилами, пароходів та каякіз. Декуди немов дельфін поров сине море скоробіжний моторовий човен. А сонце сяло з блакитнього неба і розливало свій чар на цілу природу. Там на Заході греміли громи: гук корабельних гармат і фортив доходив аж до Стамбулу. Місто жило в непевності. Великі транспорти війська кинено на Галіполі. Всі батареї розсіяно здовж європейського й азійського бе-

рега Дарданелів. Помимо англійських та французьких воднолетів (гідроплянів) життя ту місті кипіло. Дещо наліво від нового двірця блестіда розкішна Аджа Софія, давня церква Софії — божої мудрости, світло якої плило й на Україну. Четар стояв і глядів, як очарований.

— Ха, ха! одушевляйтеся! — сказав за ним відомий голос. — Е, бо й є чого!

— От, як ми скоро знов стрінулися, пане сотнику, — сказав четар, щоби щось сказати.

— Світ спільних інтересів такий маленький, — запевнив Штробль. — От там із чотирьома мінаретами — Агія Софія — брилянт східньої віри, алмаз могаметанської — і хто зна, чи введовзі знов не засяє на ній золотий широкий хрест.

Але четар і собі хотів докинути якесь слово:

— Чи не звідси пішов знак могаметанського світа півмісяць із зіркою?

— А так, уже за Павзанія в 2-гій ст. по Хр. був це знак міста. Маленька осада дорійців у 6 ст. перед Хр. росла й росла в глибину. Переросла поза первісні мури давнього Бізантіюну, далі Септіма Севера, Константина і тепер виривається поза мури Теодозія. Всі юті мури, з найстарших тільки сліди, заховалися й до сьогодні. А от там направо від Софії, прегарна мошея султана Ахмеда. Пізнати її по шістьох струнких мінаретах. Зараз за мостом Ені-Валіде-джамія (мошея) дальше вгору джами султана Баезіда.

— А як називається ота висока біла вежа, ще дальше направо?

— О, це славна вежа араскірів, а коло неї довга будівля це міністерство війни. Направо від міністерства, а ближче до золотого рога величезна Сулейманіе-мошея із двома високими і двома низькими мінаретами. Решту доповніть собі з автопсі й от того провідничка. Ну, до побачення!

Сотник пішов горі вулицею, а четар поспішив за Селімом у низ Галятою на новий міст. Вже на мості стрінув їх такий натовп, що четар боявся безупинно згубити Селіма, але малий драбцюга незвичайно проворно все відшукував свого папа, щоби за хвилину знов пропасти в натовпі і виринути із цілком неочікуваної сторони.

Попри стрункого черкеса мовчки протискалися мурички, одягнені в чорні шовкові, міцно протерті шати. Звідки взялися в Стамбулі? Чи може це потомки давніх невільників, яких зганяли до Стамбулу зі всіх сторін світа? А кілька тут було українців і українок? Четар зараз постановив собі відвідати гріб Рюксоляни, що в ніжних руках так довго зуміла втримати віжки наймогутнішої держави світа. Великим голосом захилював вуличний продавець свій дешевий крам. Поважні, югрядні перси вельми різнилися від галасливих грецьких недоростків, що взялися попід руки і в безличний спосіб із якоюсь голосною піснею вельми масного змісту, пхалися вперед та відштовхували всіх набік, навіть жінки. Серединою вулиці їхала поволі фіра, наладована щедерть кримськими татарами в зелених, червоних та синіх каптанах. А ось! Дві жінки! І що за жінки. Це левантинки з чорними очима, смаглявими личками, розкішним станом, чаруючий усміх на тлі останньої моди шовкового плаття. Ноженяга в білих черевичках ледви торкаються землі.

Четар мимохіть задивився на ті красавиці. Красу виду псував жажливий вірменський жебрак із покривленими руками і ногами, що простягав руку на краєчку моста. Кілька дервішів із високими білими фезами пройшло поважно, далі громада брудних циган у пестрих строях, повозка якогось паші з прегарними кінями трохи не черкнула четаря. Товпа гула і передивалася, неначе вода через лотоки великого млина. А всюди військові: піші, кінні, вози, запряжені мулами,

гармати. Те все спішило на всі боки, здавалося, без ладу й порядку.

Коли так четар стояв без власної гадки, відчув на собі чийсь погляд. Це неприємне вражіння усім відоме. Звичайно, люди відповідають на нього так, що півсвідомо звертаються убік, куди то пригягає чужий міцний зір. Одначе четар уникнув тої похибки. Удав, що спокійно розглядає Золотий Ріг та могутній німецький панцирник «Гебен», що його англійська фльота загнала аж у Дарданелі. Про подвиги «Гебена», як потім показалося, міцно переборщені, писали всі звіти. Турки перемінили назву того могутнього панциря на «Султан Джавус Селім», на що Селім гордо звернув увагу четаря. Панцир, оточений товпою торпедовців, що крутилися довкруги нього, наче песики коло дика, робив усякі звороти, тож цілком природню очі четаря, що слідили всі його рухи, повернулися поволі туди, звідки вийшов зоровий удар. Байдуже посунулися очі по товпі турчєнат і на коротку хвилину спинилися на гостроначертанім профілю поставного добродія з чудовою льорнетою у руках, що спокійно повертали наставник скол. І добродій пильно дивився на турецьку фльоту. Одначе час від часу кидав бистрий, наче потрібний погляд довкруги. Все оль райт? Четар оперся на поруччя мосту і через маленьке зеркальце в лівій руці невпинно слідив усі рухи незнайомого. Ось! права рука поволі опустила скла, ліва відлучила від дальповиду якусь частину і сховала в кишеню. Не було сумніву: ліва половина цайсієвського скла це був маленький світливий апарат. Тільки звідун мав потребу робити таємні знимки.

— Селіме, поклич скореньку тайного агєнта! Тут є ворог твого султана.

Селім метнувся у товпу, а четар не спускав ока з чужинця по вигляді грека або лєвантійця. За хвилинку до четаря зблизився непомітно добродій, що

потайки показав на кляпі сурдута знак тайної поліції.

— Де? — запитав по німецьки.

Четар показав очима.

Поліцай свистнув у свиставку, але звідун мався на обережності: кинув у воду щось, що мав у кишені й наче заяць у лісі, зник у товпі. Агент і кількох поліцистів кинулися прожогом за ним. Селім і собі хотів бігти, але четар затримав його і сказав:

— Айван Серай (дільниця у Стамбулі).

— Еввет, ефенді, — так, пане, — відповів хлопець і повів четаря здовж берега Золотого Рога на північний захід, в противнім напрямі, як побіг шпигун.

Помімо війни рух у пристані був оживлений. Особливо воєнна пристань, з якої саме вибігало кілька старих панцирів та кружляків, притягала товпи цікавих.

На вид фльоти Селімові очі заясніли гордістю, але права рука, якою показував »свої« панцирі, затиснула у кулак.

— Прокляті англійці!

— А щож завинили тобі англійці? — запитав четар.

— Еффенді, тут була англійська військова місія, що мала нас учити обходитися з кораблями і всі кораблі зіпсувала.

— Добрі вчителі!

— Ми вибудували в Англії два великі кораблі за наші пара, зібрані з цілого народу, й от, хоч війни ще не було, англійці забрали собі обидва кораблі.

— Це, дійсно, негарно.

— Аж німці дали нам кілька гарних кораблів та навчили нас плавати на них. Я також хочу йти до фльоти, — закінчив гордо Селім.

На яких 12 км. тягнулися здовж протилежного берега Золотого Рога морські арсенали. Селім помітив,

що четар звернув увагу на величаву будівлю із білого мармору.

— Це Діван Хане — міністерство плавби, — сказав Селім, — зараз направо касарні, за ними парк пті шамп і ось, видно звідси вершки англійського посольства. Але там нема англійців, вони всі вже забралися і хочуть тепер силою знов туг дістатися, щоби все в нас позабирати.

— Го, го! Німецька пропаганда не спить! — подумав собі четар.

Здовж берега тягнувся мур. Коло муру ліпилися бідні хати переважно жидів і християн. Сонце починало пригрівати і робилося душно. Запахи були цілком шерожеві й нагадували прямо канал. Скоро минули кілька брам, колись гарних, тепер доволі обдріпаних. Зацікавила четаря тільки болгарська церква уся з заліза. В дільниці напроти жило багато греків і всюди чути було грецьку мову. Селім знов нахмурився, видне не любив греків. Повернули в кілька крутих, брудних вуличок і з трудом віднайшли конак (дім), поданий єгиптянином на листі. Тут жив нестарий ще вірменин Гуссеїн Джагід. Мовчки завів четаря до світлиці (впрочім доволі темної) та запитав про причину відвідин.

— Прошу вибачити, — сказав четар, — що осмілююся вас турбувати. Я в Стамбулі чужинець, а наш спільний знайомий у Відні пан Н. передає вам ось того листа.

В міру, як вірменин читав листа, обличчя його розпогодилося.

— Можете на мене числити, молодче, — сказав приязно. — Пише наш приятель, що досліджуєте турків.

— Так, — сказав четар, — і коли б ви захотіли послужити мені інформаціями...

— Але-ж дуже радо і то якими тільки хочете.

Я тепер, бачите, на двомісячній відпустці. Виздоровлюю по черевнім тифі, якого набавився в Арабії.

— Ог, вибачте, — і четар представився пайпо-слушніше.

— Але-ж, прошу, я запасний сотник, а в цивілію я професор, університет кінчив у Відні на праві. Але, що вас цікавило би найбільше?

— Передусім сучасний стан молодотурків і їх вигляди.

— Го, го, багато нараз жадаєте. Але попробую скоротися...

— Тільки прошу вибачити, чи це з мого боку не буде недискреція...

— Але-ж я вірменин. Турки кілька років тому вирізали цілу мою родину... Дятого, як бачите, я вступив до турецької армії... Нус, старий Абдул Гамід II. легенько довів до революції. Ха! ха! до цього довели корупція і шпіонажа, — а юдно і друге це ми — вірмени. Так військо, чуєте, військо! домагалося скликання парламенту. Але старий лис не пустив так легко. Купив собі заскорузле духовенство, отих перших шпигунів держави і почав протиреволюцію. Повісив, очевидно, кількох. Але перечеислився. Вже за 10 днів Магмут Шевкет паша стояв із македонською армією перед Стамбулом. Ми тут у місті захопили в свої руки Шеїх іль Ісляма — ха! ха! турецького папу і ніжно сказали: підпиши або шибениця! І Абдул пішов, а його брат Магамед V. прийшов і прийшов молодотурецький комітет Іттігад—і—Тереккі, це, знаєте, значить, єдність і поступ. Але для нас, вірмен, і інших меншостей, мало що змінилося. Тут, у Стамбулі, думають добре, але там, на узбережжі валі (президенти провінцій) роблять, що хочуть.

— Але, вибачте, прецінь султан є рівночасно головою церкви, — як міг його шеїх іль іслям усувати.

— Правда, правда, султан рівночасно й каліф і ме-

нує шеіків іль іслям, але коли вже зробив вибір, тоді в релігійних справах він старший, а коли султан присягнув на коран і зложив присягу, — певню, що за згодою того-ж самого шеіха іль іслям, — але вже була ключка. Іттігаді прийшли до влади. Міністри виконують тільки волю того комітету. Всюди є місцеві комітети, що висилають своїх представників раз у місяць до Стамбулу, де вони радять під проводом Тальят Бея. О, то хитрий лис! Але тісніший виділ радить безпереривно і це є тепер ціла влада Туреччини. Замість одної деспотичної особи, маємо тепер десять, а в дійсності панує Тальят Бей, бо султан мусить підчинитися волі комітету. Ось що сказав секретар комітету др. Назім Бей: »Ніхто поза нами не сягне по владу. Сила султана це наша сила, в хвилині, коли б хотів піднятися понад комітет, упаде, бо опиниться сам один.

З повною головою і записником вийшов четар від вірменина, якого так легко позискав. І дійсно добродушний вигляд четаря, його сині очі, повний брак усякої надутости, якою частенько грішили австрійські, а особливо німецькі та турецькі старшини, скоро зеднювали йому симпатію, особливо гарнього пола. За той час Селім гарненько пообідав і виспався в огороді вірменина.

— Хитрі юті вірмени, — говорив Селім. — У нас їх усюди повно. Усі банки в їх руках. Один жид ошукає десятьох турків, один грек ошукає десятьох жидів, але один вірменин ошукає сто греків.

Четар не хотів уже вертати пішки, тому Селім повів його до беріжка Айван Серай, де сіли на малий пароплав, що за годину завіз їх до пристані коло нового моста. Четар не міг налюбуватися розкішним видом блискучого міста в західнім сонці. В Галяті сіли до ливової підземної колійки, що за десять хвилин доставила їх на верх коло самої великої Пера вулиці.

Четар купив Селімові горіхів, але не радив кусати їх зубами і Селім розбивав їх собі камінчиком, де тільки міг на хвилинку пристати. Селім порадив ще четареві вийти на близеньку вежу Галяти, звідки відкривається чи не найкращий краєвид на розлогий Стамбул. Збігли скоренько кільканадцять кроків у низ і почали входити на вежу.

Четар випередив сторожа, якого Селім хотів було кликати і посвітив собі електричною ліхтаркою. В тій хвилині хтось почав скоро бігти сходами догори. Очевидно, четар і Селім кинулися й собі сходами догори й задихані вбігли до просторої кімнати, де саме сиділо двох людей від огневої сторожі, що, перелякані, схопилися на вид старшини.

— Де він? — кричав Селім.

— Побіг на гору! — відповів один із сторожів і четар із Селімом пізнали ще вище; хоча властиво не знали, чому саме біжать. Але така вже вдача людини: кривдить слабшого і біжить за тим, хто втікає.

Голосні кроки задудніли горі сходами й обидва вибігли ще три поверхи вище. Ціла вежа на 41 м. знімається понад зеркало моря.

— Де він, де він? — крикав далше Селім, мабуть для того, щоби додати собі відваги.

Але на горі нікого не було. А прецінь, у воздух ніхто не міг полетіти. Четар казав Селімові стати коло входу, а сам із пістолем у руці почав обходити горішню платформу вежі. З низу почулися голоси. Четар вихилився, щоби поглянути вниз, і помітив людину, що розпучливо трималась горішнього берега каменя, а цілим тілом повисла над пропастью. І руки й обличчя були цілком близько до четаря і четар відразу пізнав ранішнього шпигуна. Це-ж аж досі гонили його по цілїм Стамбулі. Очі нещасного зраджували безнадійну тривогу, а уста, наче шептали і про-

сили ласки. Четар зрозумів мову очей загнаного звіря і крикнув до Селіма:

— Біжи вниз сходами і кажи, що шпигун спустився на шнурі вниз. А кричи голосно!

Цього Селімові не треба було повторяти. Як буря помчав униз, а кричав, що аж дудніло. За той час четар витягнув шпигуна, що вже почав омлівати. Без слів повернувся четар, щоби йти, але шпигун втиснув йому щось до руки, промимрив сенкс (дякую) й осунувся на підлогу. Коли четар зійшов до вартівні, побачив, що вона порожня. Навіть, обидва вартові прилучилися до погоні. Доволі легкий предмет всунув четар до кишені й коли зійшов вниз, не застав уже погоні: побігли всі вниз Галятою.

В готелі викінчив четар звіт і передав через консулят до Відня. З праці одного дня був задоволений, тому спав сном праведного.

На другий день, довідався в двірцевій команді про місце постюю важкої батерії й сказав до Селіма, якого винагородив він гурушом, себто десятьома пястрами, вартости яких 2 австр. корон понад тарифу.

— Ну, Селіме, їду до Чанак калессі, бувай здоров!

— Ах, ефенді! Там стоїть з батерією мій батько. Візьміть мене зі собою.

— Це неможливо, — сказав коротко четар.

Але не знав ще Селіма.

— Ефенді, я переберуся за вашого чуру, я це вже пробував. Ми однакового росту. Як тато втішиться, коли мене побачить.

Четар усе ще вагався, але коли Селім прибіг за хвилину перебраний, згодився, бо Селім про все по дорозі міг цікаво оповідати. Коло нового моста сіли на малий торпедовець, що весело побіг по зелених лагідних хвилях. Із Чорного Моря тягнула міцна струя, а крім того знявся вітрець і малим корабликом міцно кидало. Досвіта минули острів Мермер Адассі (Марма-

ра), що як пояснив Селім, надало морю свою назву.

— Ну, а хіба острів мраморний? — запитав четар.

— А так, там зломи чудового білого мрамору. Вивозять його ще й тепер на всі сторони.

— А що це за місто там, на північ?

— Це Текір Даг або, як кажуть Франки, Родосто. Кілька років тому знищив його землетрус.

— А чому-ж Родосто Франків називається у вас Текір Даг? — зацікавився четар, хоча не знав, чому воно називається Родосто.

— А то, бачите, ефенді, через оцю високу гору коло міста, вона ціла з лупака, а лупак по нашому й називається Текір, — вив'язався Селім. — Не тільки Родосто, але й інші міста знищив землетрус, — зігхнув важко хлопець.

Торпедовець скоро поров зелені й голубі хвилі моря і докотився до просмику Дарданелів. По обидвох боках та дорога відмежовує Європу від Азії ледви на 1-7 км. широка. Береги горбуваті, високі на 200—300 м. На протязі довгих століть тут родилася історія. Майже кожний закуток берега плекав історичні перекази. Міцна струя зі сходу ревню помагала торпедовцеві. Четар через далековид розглядав пильно обидва береги в надії, що відкриє добре поховані в ярах батареї, а за той час Селім, як правдивий чічероне, широко оповідав про Великого Олександра, Ксеркеса, Хрестоносців. Скоренько минули Галіполі, нужденне містечко, знищене ще 1912. р. землетрусом. Здалека могло здаватися, що торпедовець, хоч і як малий, не перетиснеться через найвузче місце Дарданелів, але, коли наблизилися, русло було все таки на 1300 м. широке. Тут плавали Геро, Леандер і Байрон. Котрий з них утопився, а котрий вмер пізніше й на яку недугу, четар не знав, а навіть, Селім не міг собі пригадати.

Дальше по обидвох боках проливу розсицалося дев'ять фортів, розбудованих сучасно. Десь далеко на

заході гуділи зрідка важкі гармати. Це могутні фльоти антанти бомбардували зовнішні укріплення Дарданелів у надії добитися до Стамбулу. Дальша дорога була заложена полями мін і без військового лоцмана плисти було неможливо. Торпедовець причалив скорешько до Чанак Калесі або Дарданелів, містечка, від якого названо пролив. На європейському березі пишався мальовничий Кілід іль Бар із мурами і високою баштою, на якій повівав червоний півмісяць. Це був шпіталь.

В пристані, де висіла сотня піхоти та виладовувано скоро скрині набоїв, довідався четар, що мерзери поміщено в батерії Гамідіє, недалеко від форту тої-ж назви. Це був всього кількометр дороги. Командант двірця додав жартом, що коли хоче доручити листи Бравнерові, ще на цім світі, то нехай поквартиться, бо батерія уже раз розліталася і грозить нове бомбардування. Четар рішив поквартитися. Всежтаки краще, коли його приятель вилетить у воздух або «розлетиться» у нових рукавичках та теплій вовняній камізольці (спека грозила порядна), над якою працювали білі ручки п. Гільди. До батерії везли гарматні стрільна і четар прилучився до транспорту. Селім побіг до Кале і Сультаніє, де, як казав, находиться його батько.

Старшини привиталися незвичайно сердечно. Коли четар виладував свою торбу та передавав дарунки, помітив ще один лист. Обгортка розклеїлася і коли поручник читав листа від Гільди, четар не міг стриматися, щоби не прочитати листа своєї короткої знайомости. «Дорогий чоловіче! Ти так негарно покинув мене, а я користаю з кожної нагоди, щоби передати тобі вістку про себе. Вже четвертий лист передаю тобі через четвертого любчика. Напиши, як він тобі подобається? Бачиш, як тебе люблю! Твоя Марішка».

І то той лист мав четар доручити особисто заздрісному може ютаманові. Ну, на такі дотепи здібна

хіба тільки югністі малярки, палкі в любові й ненависті.

Поручник скінчив свого листа і скинув з ока сльозу.

— Не знати, чи побачимося. Руківички придадуться цілком певно, особливо вовняник, — додав уже весело. — Але найцінніша, очевидно, чоколяда. Велике спасібі за доставу.

— Ну, скажи, яке тут положення? — цікавився четар.

— О, тримаємося знаменито, то значить ті, що остали в живих. Вбитих дуже багато. Але, знаєш, ті турки витримують спокійно навіть найгірший вогонь. Вправді, гарматчики ще нас точно не «вимацали», але кілька прикрих гранатів ми вже обірвали.

І дійсно турецькі гармаші й сапери скоренько кінчили на праву розвалених примурків і визорів. Сипане і втовкане свіжу землю та закладано бетони. В глибину землі вели лисячі нори, глибокі на 20 м.

Бравнер опроваджував четаря по всіх усюдах та показував усе цікаве.

— Бачиш, я примістився тут зі своїми двома мерзерами і жду на нагоду, щоби пописатися. Бють, (мої пукавки на 20 км. і я уже помагав у боях. Тільки... — тут говорив шепотом, хоч ніхто з посторожніх не міг цього чути, — маю мало набоїв, бо довіз дуже важкий.

— Але-ж у пристані, — перервав четар.

— Так, це знаєш порожні скринки, а радше повно в них каміння і цементу. Добре для шпигунів.

Старшини заїдали шоколяду, грали в шахи, четар всюди говорив по турецьки. А вид на Дарданелі був прямо розкішний. Сади пишались у повнім розквіті й різко відтіналися на блакиті неба та синеві моря. Тільки щебетання пташок переривало повну тишу. Спокій і мир. І ось протяжний свист, рев вибуху і чорний велит підняв чорну бовдуристу голову десь

серед саду. Старі турецькі форти не представляли великої боевої вартости, особливо на велику віддаль сучасних далекобійних гармат. Більше грізні для ворогів були мінові поля, заложені під проводом німецьких інженерів. Що вечора підкрадалися англійські та французькі травлери, виловлювали та розстрілювали міни — мостили великим панцирям дорогу. Турки ловили ті кораблики в сітку рефлекторів і не випускали, аж прибережні батареї, зручно поховані в проваллях і садках — діравили їх на сито. Що вечора гинуло кілька травлерів та міноносців. День-у-день важкі корабельні гармати вишукували оті прикрі поховані батареї і старалися утихомирити їх на віки. Батерії мусіли часто змінити свої стоянки. Тільки бідні мерзери мусіли триматися свого місця, бо вимагали мурованих підстав.

Четар користав із поміжбоевої передишки, ходив по всіх довколичних фортах, купався у морі, знайомився зі старшинами й аскерами та привикав до палкого південного сонця. Ввечорі, особливо під повню, ночі були лагідно-теплі й тиснулися у душу недавніми споминами. Соловейки, вишневі садки, старенька церква над рікою у тіні велитенських лип та кленів. Дніпро.

Вечером строго було заборонене запалювати неослонені вогні, тому четар із здивуванням помітив раз світло в одному селі. Світло виходило на море.

— Хтось забув заслонити вікно; ах, ті цивілі! — подумав четар. — Де це може бути?

Щоби краще придивитися та тямити напрям — вночі дуже важко означити віддаль світла — поглянувши четар через далековид поручника, який того дня взяв із собою. Коли шукав за світлом, помітив виразно темні й ясні блиски. Знайшов світло і блиски зникли — світло світило стійно і не мигало. Повернувши далековид убік і знову світло заморгало. Довгі й короткі блиски — виразно знаки Морза. Четар ще з пласту навчився знакувати, але це вже був мабуть кінець і то

шифрованої депеші й четар не зрозумів нічого. Оглянувся — геть-геть далеко на морю блиснуло світло і згасло. Усе повила темна ніч. Світла вже не було. Четар не знав, що робити. Йти в напрямі світла? Як далеко? Самому? Це могло скінчитися дуже зле, коли це дійсно були шпигуни, а про це не сумнівався. Назначив місце, де стояв, і напрям світла, та пішов до батареї.

— Що це за льорнета? — запитав поручника.

— Ах, замість моєї гарматної ти взяв через помилку льорнету до спектральних дослідів. Бачиш, має бути небавом затьма сонця, а я прецінь фізик. Ось тут на однім склі нарізка тоненьких рівнобіжних черток, околю тисячу на міліметр; світло, коли на нього дивитися з боку, розщиплюється на тій дифракційній сітці й дістаємо дуповину. Коли-ж глядіти прямо, розщиплення нема і льорнета побільшує, як кожна інша. Але, чому питаєш?

Четар роповів свою пригоду.

— А тепер поясни мені, чому при розщипленню світла бачив я блиски і затемнення, а прямо тільки однорodne світло?

— Цього я вже не знаю. Теоретично це було би можливе тільки тоді, коли джерело світла не мало би всіх промінів дуговини, але це для юка помітне не було би. Очевидно, що в дуговині буде тоді, темна прогалина, прим. в синій або жовтій частині.

— Як це зробити?

— Та шпигун мусить мати якась відповідне улаження, якого ми не знаємо. От, коли спитаємо того добродія, то довідаємося — докінчив жартом.

— Тим світлом можна би, мабуть, і в день знакувати.

Старшини негайно пішли і вартували цілу ніч, але світло не появилoся. Три дні і три ночі уставляли варти, але не появилoся нічого. Обережно перешукали

всі сади і всі хати, які тільки могли входити в рахубу. Не найшли нічого. Не найшли навіть хати, з якої світло могло походити. Вже хотіли закинути цілу справу в думці, що шпигун уже мабуть перенісся деінде.

Одного дня помітили, як турецька стежа серед погроз та проклонів копала і біла прикладами крісів якусь людину в лахміття.

— Шпигун, шпигун! — кричали турки. — Розстріляти його!

Штовхали його в напрямі до стіни форту, щоби там вигідно, по приписам доброго тону, подіравити кількома кулями. Обірванець, властиво, не ставив опору, але все так падав і заточувався, щоби бути якнайдалше від неприємної стіни. Просився захриплим голосом і благав на Аллаха не завдати смерти бідному, правовірному жебракові, що саме збирається на прощу до Мекки. Він ніякий шпигун, йшов до своєї землянки і заблудив у ночі. Вояки завагалися.

Четар спитав десятника, звідки знає, що це шпигун.

— А ось ходив уночі по наших окопах та приглядався, де стоять гармати.

— А може, втомлений, дійсно заблудив? — зауважив четар.

Жебрак помітив, що його боронить якась вища влада і ще жалібніше просив пустити його на прощу. Зворушений четар дав йому пюстра, вояки кілька копняків і штурханців, нагнали на дорогу та грозили, що як ще раз тут появиться вдень чи вночі, то його вкинуть у море, а тоді ще скоріш допливе до своєї Мекки. Жебрак безупинно накликував на обидвох спасителів благословення Аллаха і штикульгав як міг найскорше.

Нагло четар, що вже хотів іти за поручником до батареї, станув як вкопаний. Жебрак якось надто виразно опирався на кулях, згорблені плечі видавалися знайомі. Осада голови на плечах...

— Десь я його мусів уже видіти — подумав четар.
— Але де? Чи не в Стамбулі? Чи то не від нього одержав ручку до писання?

Через роздрту свитку блиснуло щось білого. Щоб жебрак мав таку білу шкіру, або білизну?

— Зараз прийду! — гукнув у слід поручникові і немов кіт на миш, подався обережно за жебраком. Жебрак невпинно, хоч непомітно оглядався — річ зрештою зрозуміла — і поспішав дорогою.

— Ану, чи скрутить наліво в напрямі світла? — думав четар і ще обережніше підходив ближче. Жебрак присів на добру хвилину, а коли впевнився, що за ним ніхто не слідить, кинувся бігом у гущавину так скоро, що четар ледви встиг помітити напрям. Четар добре таки мусів бігти, заки знов доглянув жебрака. Схований за дерева, бачив, як жебрак розсунув густі корчі дернини, витягнув дошку і, схилений удвоє, заліз до якоїсь землянки. Тепер уже четар не сумнівався, що це шпигун. Ходив, мабуть, по фортах та збирав відомости. Жебрак сіз собі коло входу та гочав заїдати. Сонце спровола котилося за обрій. Четареві змудилося чекати, пішов до батареї і перетовів усі свої підозріння поручникові.

— Ану, берім льорнету й двох стрільців та ходім, бо скоро потемніє. Сутінь опанувала вже яруги, тепер кинулася на садки й долинки та море. Десь далеко на видюокрузі блиснув меч. Це фльота і форти здоровилися рефлекторами. Всі чотири дібралися перед землянку жебрака і ждали, що буде. Рішили, що хочби нічого не помітили, жебрака затримають і зревідують. По двох годинах терпеливого дождання блиснуло світло і з землянки вдарив ясний промінь. Поручник глядів через льорнету з сіткою.

— Ага! — прошептав. — Ось сигнал. Чертка, точка, чертка, точка, чертка!

-- Це зазив після Морзе -- пояснив пошепки четар, який записував знаки.

Але знаки побігли так скоро, що поручник, невправлений в знакуванні, скоро згубився.

— Що робити?

— Всеодно, знаємо досить — сказав четар. — Жебрака, на всякий випадок, арештуємо. Ходім до землянки, та обережно, щоби пташок не втік.

Всі чотири почали крок за кроком підкрадатися. Не сгускали ока з ясного вікна. Але хоч як було близько, голими очима не відрізняли знаків. Старшини з револьверами в руках пішли до дверей, а стрільці станули коло вікна, радше невеликого отвору в стіні.

— Руки догори! — гукнув поручник, коли обидва станули в хижі, як показалося, доволі великій пивниці. Жебрак послухав виконав приказ. Вже не просився і ще благав: побачив, що його спіймали остаточно. Випростував згорблені плечі й твердо глядів на старшин. Перед отвором стояв пеньок, на ньому тиква з очеретяною руркою, закінчена пальником. З пальника виходило міцне ацетиленове світло. При піднесенні рук догори кинув жебрак якусь шибку, що розлетілася з брязкотом.

— Ану, вьажіть його! — приказав поручник і обидва стрільці побігли зперед вікна до дверей.

В ту хвилину жебрак копнув пеньок, світло згасло, а серед гуку вистрелів поручника, почули регіт і коли четар засвітив своєю електричкою, в корчах лиш зашелестіло.

— За ним! — гукнули старшини й кинулися на двір. У дверях міцно зударилися зі стрільцями й коли вкінці сутолоха прояснилась, жебрак мусів бути далеко. Розбіглися у розстрільну й почали погоню. Вирішили гнати жебрака до моря й там спіймати. Місяць освітив ясно горбки й на кількасот кроків перед собою, як

тільки перебігли через садки, помітили втікача, що почав свистати.

— Десь має спільників! — кричав поручник і почав стріляти, щоби звернути на жебрака увагу форгів. І дійсно, кількох турецьких вояків зі свіжими силами кинулися навздогін. Жебрак, хоч знав про своє безвихідне положення, біг просто до моря, біг так швидко, що ще збільшив віддалення. Але всеодно, коли вскочив би до моря, то його всетаки спіймають. Всі бігли за ним і думали, що з ним зроблять, коли вже його зловлять. Нечайно зпід берега, немов ластівка, випорхнула моторівка. В ній сидів жебрак і привітно махав на пращання рукою. Густі стріли посипалися на втікача і ще видно було, як шпигун ухопився за голову руками і впав на дно човна. А човен пропав у вечірній імлі, немов привид, тільки ще якийсь час чути було двигун, що журкотів усе тихіше й тихіше, наче млинок на воді, поки не занімів зовсім. Тільки соловейки, байдужі на війну, й інші дикунства, даліше виливали свої любовні пісні.

Обидва старшини довго ще говорили про випадок та обдумували всякі можливості. Завинило у всьому добре серце четаря, згідно його словянська розлізлість. Очевидно, що поручник висловився в першій хвилині куди простіше. Коли вже все успокоїлося, додав у формі пояснення:

— Ох, ви слов'яни! Ви зі своїм Достоевським, Толстоєм і Горким якраз надаєтеся на те, щоби всі вас юшкували, побивали і випереджували!

Не було що відповідати і засоромлений четар лише сказав:

— Ліпше грішити, милуючи, ніж караючи. Вже й те добре, що шпигуна прогнано, а нехай вішають його деінде.

Поручник уставив у землянці варту, на випадок, коли б зголосився якийсь спільник шпигуна. Четар зі-

брав пильно відломки скла, стовченого жебраком, і переслав враз із докладним звітом до Відня.

Хоч усе заповідало нові бої, природа про війну не хотіла й чути, від соловейків заразилися і аскері та співали любовні пісні, а Селім усе ще сидів на ріжку півострова Галіполі, де йшли божевільні бої, бо англійці висадили десант, щоб йти на Стамбул сушею. Одначе поломали собі кости: турки в бравурних протинаступах скинули їх у море. Така сама судьба стрінула й французів на азійським березі. Зате злучені фльоти зрівнали з землею старі турецькі форти Кум-Кале і Седіль-Бар. Це була підготовка до наступу на просмик водою. Турки готовилися до ючайдушної оборони.

Ранесенько на другий день по втечі шпигуна обидва старшини були вже на ногах, оглянули щераз батарею, обходили всі лисячі ями, кинули оком на вали. Четар вийшов на горбок і через далековид доглянув на обрію кілька стовпів диму.

— Будемо знову мати пуканину. Той шпигун наварить вам ще каші. Знаєш, що, я тобі дам лист до моєї нареченої і негайно завези його до Стамбулу. Справа не терпить проволочки.

— Ані не думаю! — буркнув четар. — Одинока нагода бачити кораблі в бою, а ти хотів би мене позбутися. Знаєш що, ти візьми свої мерзери, а я буду орудувати тими 35.5-центиметрівками.

— А пощо тобі властиво наражатися? — здивувався поручник. — Напевно дістанемо кілька куферків, що цілу батарею можуть розбити на атоми.

— О, в товаристві це не буде таке прикре. З тих атомів потворяться напевно якісь нові хемічні сполуки.

— На впертість ще не винайдено ліку. Тільки уважай, ми маємо всього по десять гранат. Стріляти можна тільки напевняка й то на малу віддаль, бо як тільки кораблі помітять блиск, зараз бють сальвами.

— Буде, що буде! — кісметично вставив четар.

— В тебе нема телефону, мусиш отже провадити вогонь безпосередньо.

Легесенький західний вітрець нагорнув на батарею хмарку розкішного запаху з мігдалових і оливних гаїв, обсипаних густо білим і рожевим квітом.

— Розкіш, розкіш! -- вдумувався четар, та вдихав повними грудьми бальсамічний воздух.

— І тиша інша, як у монастирі -- додав по хвилині.

— Зараз буде по розкоші й по тиші. Година 10.45 перша граната на форт...

Рев недалекого вибуху перервав тишу, а вітрець приніс дим з ліддиту.

— От і по розкоші. Але, знаєш, я все ще тобі раджу відіхати чимскорше, бо за хвилину може бути запізно. За пів години відходить кутер з пристані.

Пронизливий свист і над пристанню виріс бовдур з чорної землі і жовтого диму. Пристань заніміла. Кутер зник.

— Від смерти не втечеш — подумав четар. — А прецінь тут так гарно!

— Це з замку Сарос прилетів подарунок із надреднота Квін Елізабет, — довідався у телефоні поручник. — Перелетів собі понад Галіполі і Чанак Калессі. От так собі 20 км.

В тій хвилині ревноло кілька сальв, одна за одною. Велитні, по 30-40 метрів високі, важкими кроками, від яких дудніла й дрижала земля, зближалися до форту і батареї. Особливо потерпів старий форт Чіменлік.

На запіненім коні пригнав сотник Восідльо.

— Тримайтеся! Надходить ціла антантська фльота! Гоню по набої! — і зник у хмарі куряви. Не вернувся ніколи...

З телефону летять назви англійських та французьких велитнів. Спрямували на землю гармати 15, 18,

22, 30.5 і 40.5 цм. Вершок мінарету в Чіменлік полетів собі з вітром, село Кілід-Бар запалахкотіло. Море заройлося сотнями кораблів, зпоміж яких, немов учителі поміж шкрабами, сторчали могутні панцирі. Семафори мигали в воздуху. Алярм. Падає голосний приказ:

— Алеман аскер топ беші ме! Німецькі стрільці до гармат!

Жахливий вінок панцирів підсувався все ближче і ближче. Німецький далемір спокійно, немов на вправах, подавав віддаль »15000«, 14000«. Все ще задалеко. А дредноти і кружляки ричали й танцювали по запіненім морі та сипали, сипали! Форти зникали в поросі й димі. Турецькі форти з Галіполі, щоб відтяжити азійські батерії, почали бити в кораблі. Фльога зчерги звернула свій вогонь на форти Немаска, Мешіде і Гаміде Румелі.

Четар бачив над тими фортами одну хмару диму, звідки виривалися тільки вогнені язички на знак, що форти ще відповідають.

— І пощо я лишився! — жалів четар. — І треба ж було пхати здорову голову під евангеліє. Зараз таке буде й тут. Дійсно, не мож нарікати на тишу й брак вражінь.

Враз правий бік »Квін Елізабет«*) зі всіх гармат ударив на Гаміде. З виттям, немов стадо голодних вовків, перелетіла перша сальва понад батерію.

— Де поціл? — спитав четар.

— Пятьсот метрів за нами — відповів поручник. — Зараз доберуться до нашої шкури. А гов! До лисячих нор!

Друга сальва впала у форт. Бараки зникли, немов від язиком злизав. Поручник у розпуці заломив руки:

— Ах! а наш риж, чудовий риж на молоці! Розумієш: кожне зерно окремо!

— А так, тепер уже всі зерна окремо! — застогнав четар.

*) Англ. дреднот = „Королева Єлисавета“.

— 13000 — зголошував далемір.

Рев і рик. Сальва впала на батарею. Кусні гармат полетіли догори. Чимраз частіше падали гранати на батарею.

— Завзялися на нас. Знають точно наше положення — скреготів зубами четар.

— 12000!

Чобіт великана топтав форт і батарею.

— 11000!

— Наша черга! — гукнув поручник. — Година 13-та! До гармат! Протипанцирна граната. Ціль: дреднот на переді. Віддаль 10500!

— Від лівого... фаєр! (Огня!)

З виттям полетіли наші перші шершені й на хвилину всі задеревіли в дожданні.

— Дістав! Дістав! — крикнув далемір.

— До юр! Ховайсь! — приказав поручник і всі кинулися, немов перестрашені крілики. Та вже був найвищий час. Саме в пору помітив далемір блиски гармат на панцирі. Французи після кількох соток гранат мабуть не сподівалися оборони. Тепер, розлочені, всі свої гармати пустили в рух. Сотнарові відломки, розпалених вибухом гранат гуділи воздухом. Полетіли вгору дерева, шатра, будинки. Земля плакала під залізним гураганом гранат. Невиносима спека добре давалася в знаки. Порох і дим заслонювали очі, запирали віддих. Залунав безоглядний приказ:

— До гармат!

— Буве завертає! — крикнув далемір. — Віддаль 9000!

— Вогню!

Ах! чи ж це можливе! На француза кинувся великан із білої пари, немов араб у плащі. Дігнав його з низу брудно-сірий стовп диму. Напруження нервів зросло до крайніх меж. Донісся далекий гук вибуху, неначе землетрус. Перед корабля піднявся високо вгору,

ще кілька секунд і велит пішов на дно! Наперед висунувся «Гольоо», якого човни рятували розбитків. Море пішилося й кипіло від безчисленних ударів гавбиць і моздирів, похованих по яругах і лісах. Великани один за одним відходять. Вогонь слабне.

— Чи вже кінець? — питає четар, увесь чорний від пороху й диму.

Немов сокіл прилетів ворожий літак і кружляв над батареєю. Скоресенько перебігала по землі велитенська тінь.

Заричала «Королева Єлисавета». Перша сальва задалеко. Але радість була передвчасна. Літак зараз випустив клуб диму. Обидвох старшин раптом підкинуло аж під стелю форту. Довкруги море вогню і їдких газів. Це ворожі гранати дісталися в підземелля і вибухли. А там у пивницях амуніція й кількасот сотнарів старих набоїв з чорним порохом. Довкруги стогін і плач ранених та вмираючих. Обидва старшини відісталися через прозір.

— Вибухне, чи не вибухне? — сверлувала одна думка мозок четаря, а друга зараз її доганяла: — І чого я тут лишився?

Поручник у закривавлених руках тримав далековид.

— Вогню!

І батарея знову здригнулася. Турецькі стрільці, чорні, покривавлені, у лахміттю сповняли автоматично всі прикази. Летіли останні гранати.

Ворожа фльота відпливала. Пішли на дно ще два англійські панцирники.

Суша побідно відперла наступ моря.

Рани обидвох старшин були незначні, були легко присмалені і в кількох місцях мали здерту шкіру. Крім того були гарненько «на мягко» потовчені.

Коли санітет залив рани йодиною та сьак-так за-

бандажував, засіли до чаю і партії шахів. Це їм справедливо належалося.

По бою не сиділося вже четареві в батерії. Все закидував собі, що це через нього згнуло стільки людей. Поручник потішав його, як міг:

— Мапи шпигуна не могли й так багато придатися, бо з кораблів видно точно блиски наших гармат і гармаші били на полум'я.

Четар, як тільки Селім з'явився в нього щасливий і пордий, що також він брав участь у такому поважнім бою, та безконечно вдячний за це четареві, чимскорше вернувся до Стамбулу докінчувати почате діло. Хотів навіть вертатися до легіону, але одержав лист з Відня, в якому сотник писав, що аналіза виказала в склі первні рідких земель празеодим і неодим. Таке скло перепускає всяке проміння з виїмком жовтого і червоного. Слідувала сердечна подяка за звіт і доручення податися, коли це тільки можливе, до Арабії з німецькою армією, зглядно з якимнебудь австрійським відділом. До листа був долучений отвертий приказ від стаційного команданта УСС, яким приділювано його аж до відкликання до розпорядимости сотника Бенеша.

Четар не знав, що робити з чурою Василем, бо той просився додому, зате Селім просився за чуру. Остаточно вдоволив усіх трьох, бо й сам був вдоволений з заміни. Селім аж підскочив з радости, коли довідався, що не мусить розлучатися з гарним стрілецьким одностроєм.

— Куди передати пошту панові четареві? — зголосився Василь перед відіздом.

— Принесеш до Дамаску — сказав четар.

— Приказ, пане четар! — і чура відіхав на північ, а четар став приготовлятися до дороги на південь. Чекав лише аж рани вигояться зовсім. Оглядав пильно Стамбул та вчився по арабськи таки в правдивого араба, який в одній турецькій каварні подавав правдиву

несолоджену мокку. Селім усюди товаришив четареві та дотепню оповідав про величчє минуле Стамбулу. А тих історичних памяток було безліч!

Особливо глибоке вражіння зробила на четаря гробниця Роксоляни, положена на схід від великої мошеї Сулеймана I.

— Джамі Сулейманіє! — кинув одного дня слово четар.

— Еввет ефенді — відповів Селім.

Каїм (стюрож) подав обидвом пантофлі. В середині обидва скинули шапки. В огородці за мошеєю находився восьмикутник тірбе (гробниця) двох Сулейманів і Ахмета II. та дещо на схід менша тірбе Роксоляни, другої по Анні Русинці українки, що за границею дійшла до світового значіння.

Четар оглянув ще мінарети, куди вступ звичайно заборонений, школу, купелі, дім для вбогих та бібліотеку — все це тулилося до тої найкращої мошеї Стамбулу. На півночі находився осідок папи османів шейкіль ісляма.

Каїм просив приходити, ще і не прийняв ніякого бакшішу. З мінарету відізвався грізний голос муезіна, що взивав вірних до молитви, і каїм поспішив у мошею.

На другий день заглянули принагідно на базар бік чарші (великий торг), де четар купив собі турецький фез, щоби свобідно ходити по вулицях. На це мали право всі чужинні війська, стаціоновані в Туреччині. Базар — це невелика дільниця, де кожний купецький фах має окремі склеплені вулички. На базар ведуть окремі брами, що замикаються з приходом ночі. Навіть удень світло доходить доволі скупко через склепіння і на базарі панує прохолода. Четар йшов поволі та придивлявся всяким східнім товарам, звичайно, німецького походження. Правдиві ручні вироби лежать у скринях і показуються тільки тим, що хочуть їх купити.

Коли четар схилився над гарним килимом, мало не збила його з ніг якась дівчина, що прожогом вибігла за вугла. Немов серна метнулася у вузький прохід і знов повернула за вугол. Не встиг четар прийти до себе та віднайти якслід рівновагу, коли оце наскочив на нього турок, який розмахував руками й кричав густим басом:

— Тримайте злодійку! Тримайте!

Важко задиханий, оперся до четаря. Селім негайно кинувся за дівчиною, як тільки вона штовхнула четаря. Чи вона що вкрала, чи ні — це було Селімові мабуть байдуже, але, що осмілилася трутити його четаря, о! — це була важка провина. Турок віддихнув і поспішив за вугол, а четар і собі пішов туди поволеньки. Зпоза вугла почув удари, погрози й грубу турецьку лайку, згодом жалібний плач і скорі-скорі слова дівчини, яких не міг зрозуміти. Повернувшись за вугол і побачив передусім широкі плечі турка, що підніс догори п'ястук, наче довбню. Перед ним, немов мурашка перед слонюм, лежала в поросі дівчинка, лебеділа й плакала та притискала щось обидвома руками до грудей. Селім тримав одною рукою дівчину за плече, а другу підніс догори, спинюючи руку турка. Коли четар наблизився, Селім пояснив ситуацію.

— Бідна дівчина, вкрала хліб, а той грубий хоче її бити.

— Так, дійсно та злодійка потягнула в мене хліб, мушу її покарати! — і знов підніс свій кулачище, неначе меч Дамокля.

Четар, навчений досвідом, рішив не милосердитися. Треба хоч раз показати, що він слов'янин — не баба, тільки твердий, наче кремінь, січовий стрілець.

— Селіме, — зарядив рішучо, — приведи поліцая!

— Благаю вас, сіді, тільки не поліцая!

І раптом блиснули на нього очі й бліде личко піднеслося догори. Ах! Які це були очі! Темні-темні,

немов ніч у зимову пору, а личко біле, наче платок жасминового цвіту.

— Пожди, Селіме, тут щось не так...

Селім, зрештою, не квапився, бо й сам бачив, що »тут щось не так«.

— Змилуйся, сіді! — продовжувала дрижучим голосом. — Мій батько голодує й лежить у гарячці!

— Так всі злодії говорять! — не вгавав турок, але його кулак поволі опадав усе нижче й нижче, а пальці випростовувалися. Видно й він починав набирати переконання, що »тут щось не так«.

Дівчина знову заговорила, але так скоро і таким діялектом, що четар не зрозумів ані словечка. Зате Селімові виступили на очах сльози, а турок, що одержав від четаря пястра за хліб, махнув рукою, відійшов два кроки, обернувся ще раз, погладив дівчину по голові, кинув їй люто четаревого пястра, буркнув »Аллях акбар!« і пішов собі важкою ногою.

Дівчина сиділа і вже почала усміхатися крізь сльози. Її личко було худе й помарніле; встала з трюдом, хоч Селім помагав їй з одного боку.

— Веди нас до свого батька! — сказав четар.

— Добре, сіді! — і дівчина повела крутими вулицями поміж найбіднішими домами, аж станули перед обідраним конаком.

— Це тут — сказала несміло.

— Ну, чого ж станула? — спитав четар.

Але дівчинка стояла й сльози знову, немов горох, котилися їй долі личком.

— Сіді, мій батько могутній шейк з племені Бені Алі і коли ти скажеш йому...

— Ні, не скажу йому нічого.

Дівчинка завела їх до конаку, де на витертім коврику лежав старий араб.

— Це ти, Фатімо? — спитав слабим голосом.

— Так, тату, я принесла хліб...

— Кого це ти привела зі собою?

— Саалям алейкум! — привітав четар, щоби увільнити дівчину від відповіді.

— Саалям... — непевно відповів араб.

— Я довідався, що ти тут, могутній шейку, і прийшов відвідати тебе.

— Вибач, гюстю, що не можу тебе як слід привітати, але вхопила мене гарячка в тім проклятім Стамбулі, куди я прийшов шукати справедливости. Я продав туркам свої верблюди, а вони заплатили мені папером і казали прийти за тиждень... — Старий важко закашлявся.

Четар відразу догадався, що це мусіла бути воєнна контрибуція і попросив показати йому папір.

Це було дійсно заняття вісімсот найліпших верблюдів і п'ять тисяч овець, по ціні 15 фунтів за верблюда і один фунг за вівцю, платне... так платне, коли буде можна. В той спосіб турки хотіли втримати племена в невільничій від себе залежності. Без верблюдів араби з юмадів мусіли переходити до управи рілі, мусіли платити правильні податки.

— Хочуть, щоби я орав зі своїми воїнами поле, як який фелляг, як людина з землисто-сірим обличчям! Очі араба запалали вогнем ненависти.

— Думаю, — замітив обережно четар, — що справа ваших грошей стоїть зле. — Хотів сказати — безглядно, але очі Фатіли глянули на нього так благально, що не міг вимовити це страшне слово.

— І я це бачу! — зітхнув старець. — Сім місяців оббиваю вже тут пороги. Прийшов я сюди від цілого племена, бо ні в Медіні, ні в Єрусалимі та Дамаску нічого не міг вдіяти. А племя без верблюдів загине, або піде в неволю!

Настала хвилина важкої мовчанки.

— Ефенді... — відізвався несміло Селім.

— Чого?

— Вам, франкам, наші не відмовлять нічого...

Четаря забавила така віра Селіма. Шість тисяч двіста фунтів — це, очевидно, для держави дрібничка, але для племені кочівників — це означало існування.

— Уся готівка та прикраси Фатіли пішли на дарунки для тих грубих турків, що все находили якусь перешкоду. Живемо ще з останків, — а без грошей не вернись до племені.

— Куди ж ви вже ходили? — з чемності зацікавився четар.

— Де вже я не був, сіді, але остаточне рішення залежить від дивану (міністерства). А там молодотурки, які не сприяють нам арабам.

Залягла мовчанка.

— Чи не позичите мені на день-два тої картки? — спитав четар.

Без тіни недовіря, хоч четар був для нього зовсім чужий, а ця картка представляла весь його маєток, передав шейк папір четареві, якого сердечно пращали. Залишив арабові кілька порошоків аспірини, а Фатімі всунув незаметно два фунти.

Четар узявся до праці. Вже давно помітив, що Махмуд спрямував його виключно до ворогів Туреччини. Всі вони конспірували тихо, але безплыво. Лучила їх тільки ненависть до гнобителя, але навіть мрії не могли, щоби зєдинитися разом, так багато було між ними розбїжностей. Навіть тактику кожний мав іншу: від крайньої революційної до повільної еволюції. Треба було приглянутися самому господареві, що так эле господарів і помимо того тримався.

Четар познайомився з визначними представниками комітету Іттігад і террекі (єдність і поступ), але скоро зрозумів, що без визначної допомоги не вдіє нічого. »Нема грошей, хїба аж по війні«. А приватно: »Арабі можуть виздохати«. Австрійський полковник обіцяв допомогти, »коли це потрібне для Відня«. Конечно!

Поручаючий лист зробив чудо. Там, де досі не було ні шеляга, де ніхто не важився ні на крок відступити від напрямних політики Талаат Бея, голови комітету «єдність цілої держави», тепер президент виділу Мідаг Шікрї Бей дав свій всемогучий підпис. Не міг відмовити Австрії такої дрібниці. Але до Факрі Бея в Арабії післав свої вказівки. Справа була за кілька годин полагоджена, гроші передані бедуїнові, що за тиждень просто на очах видужав. Шейк заприсяг четареві вічну приязнь. При найближчій зустрічі торжественно вручив свій коштовний кинджал. На вістрію золотом блисків знак оружника, місто Медіне і рік 1243 після мослемітського календаря (1825 по нар. Хр.).

— Що означає той напис? — спитав четар.

Бедуїн дещо зацукався, але сказав:

— Сібасуль бісль ер расуль — вбивай в імя пророка. Це боевий клич мого племені!

— Ля, валлях! Ні на Бога! — сказав четар, — це твоя особиста зброя, а ти ідеш у пустиню. Коли стрінемося в Медині — четар усміхнувся, бо до Медини цілком не вибирався — подаруеш мені інший кинджал у приязні.

Четар знав, що без важної причини ніяк не можна відмовляти дару, особливо ізза того, що дар надто коштовний; це була би кривава обида.

Араб довго глядів на юнака, поклепав його вкінці по рамені й усміхнувся вдоволено.

— Візьми отсей коран — сказав шейк до четаря і положив йому на шию малесенький коран у шкур'яній торбинці. Знають його всюди в пустині й кожний бедаві стане тобі братом.

Четар одержав приказ дослідити ісламську Азію і найближчим поїздом подався через Малу Азію до Александрети і дальше на південь.

В Алеппо дихнуло теплом, але в Дамаску арабська спека, немов меч із ясного неба, впала на подорожних.

Всі зацікавилися. Зате товариш подорожі Маулюд із походження Вагабіт розговорився. Заговорив про Арабію — там на півдні. В безмірі сонця видно було тільки світло й тіні. Зникли всі краски, немов у місячному сяйві. Здалека видно було білі доми й темні вулиці. Дехто надів темні окуляри, щоб охоронитися перед надто вже палким промінням південного сонця. Два дні четар задержався в Дамаску, щоби відпочати, а тиждень в Єрусалимі. Пильно вчився по-турецьки і ще пильніше привикав до спеки. Завзято тримався вказівок лікаря: їв якнайменше, пив воду, коли мусів, тратив деко за деком і з 74 кг. скоро дійшов до 65. На тій вазі затримався довший час. Де тільки міг, ходив босом, а на голову і плечі накидав арабський бурнус, що добре хоронить очі.

В Дамаску царив усевладно Джемаль Паша. Царив, немов деспот. Без сумніву французи в Сирії навязували звязки з арабами. Англійський консуль в Бейруті спалив завчасу свій архів, але недбалство французького урядовця мало страшні наслідки. Слідство тривало два роки і перший военний суд видав на ганебну шибеницю тридцять трьох молодих арабів із найбагатших і найзнакніших родин. Між ними були кривняки Маулюда.

— Кривава месть між нами й турками, — скреготав зубами той хоробрий Вагабіт. Всього тиждень перед їх приїздом переведено ту езекуцію, що посіяла ненависть серед арабів до турків.

Четар міцно стиснув руку араба.

«Хто сіє вітер, збирає бурю». І буря стояла в серці Вагабіта й у воздуху.

Хотів зараз піти, щоби вбити Джемалья.

Четар, що не признавав терору, одобрих той плян і подав юнакові свій бровнінг.

— Иди і вбий ворога. Тільки турки виріжуть усіх твоїх кривних.

Маулюд спинився:

— Твоя правда, сіді, — й звернув пістоллю.

— На місце одного прийде десять ще гірших. Треба так зробити, щоб на місце турків прийшли араби.

Маулюд слухав уважно, а його груди підносились високо. Ще хвилина й араб опанував себе зовсім. Його смагляве обличчя не зраджувало більше ніяких почувань. Від тоді трималися разом. Нераз четар для забави, в розмові з турками, згадував про різних вірмен і обидва спокійно приглядалися, як турки казилися. На точці національних меншин турки були засліплені. Ані на хвилину не припускали, що через якихсь там вірмен чи арабів мала хоч частинка держави відпасти. Радше вже вирізати до кінця тих зрадників і буде все в порядку. Втрати в Африці та Європі приписували не своїй заскорузлості та нерозумінню кожного часу обставин, а звичайно чужим переможним впливам.

— Тільки ідіот міг би подумати, що Вірменія або Арабія могли би колинебудь відірватися від Анатолії.

На такі слова Маулюд стискав п'ястуки.

Гот штрафе Енглянд ! (покарай, Боже, Англію) — повторяли і турки за дайчами та враз із ними ділили англійські кольони; брали собі Африку та Індії — решту лишали іншим. Перемога над Дарданелями зробила турків ще більше зарозумілими, як були досі — оскільки це взагалі було можливе, як висловився четар. Турецькі старшини дуже зле поводилися з простими стрільцями, коли це були вірмени, слов'яни або араби. Тільки курдів шанували, бо це був завзятий нарід, помагав різати вірмен і не прощав обиди. Коли раз молоденький турок ударив курда — то так скоренько простягнувся неживий з ножем у грудях, що інші навіть не могли його оборонити. Хоч курда й повішено, але наука остала тверда. Всіх інших турків лупили без милосердя.

Ціла четверта армія рушила за десятисячним ні-

мецьким добірним відділом на здобуття Єгипту. В той спосіб хотіли дайчі при допомозі турків відтяжнити європейський фронт. Турки рушили радо, бо почували, що другого такого наступу на Дарданелі їм не витримати. Але дайчлянські старшини куди тверезіше дивилися на положення. Особливо журилися ворожою пропагандою, якій небагато могли протиставити. Де могли, послали своїх агентів з твердими, переконуючими аргументами. Не одну вдачу завдячували своїй карності та рішучості, але чули добре, що голод і жахлива перевага такі їх зломлять, коли війна потриває далше. Покищо побідний корпус під проводом фрайгера Креса перейшов цілий синайський півострів та зарився у пісок здовж Суезького каналу. Стежі побували навіть у Єгипті. Жахлива програна над Марною грізним відгомоном відбилася над Суезом.

Четар вибрався до Мекки wraz із новим шеріфом, свіжо іменованим султаном. До Медіни вигідно заїхали поїздом, ало до Мекки, куди прецінь тягне кожного правовірного, було ще 360 км. і Мекка вже була під владою Англії, під старим Великим шеріфом Мекки Гуссеїном. Гуссеїн підняв правдиву зелену хоругву пророка та проголосив святу війну всіх правовірних проти турків, що запродалися невірним зайдам, які їдять свідчину. Але про суми, які одержав від англійців, не згадував ані словечка. В той спосіб повстали дві святі війни, одна проти другої. Одну підпомагали дайчі, другу англійці. Обидві сторони засипували краї, заняті противником, численними агентами, що підбурювали та організували збройні виступи. Араби робили те, що вважали за найвідповідніше: помагали тим, які найліпше платили. Могутній емір племен Шаммар доставав на переміну гроші від дайчів і від англійців. Хто більше дав, до того в ту хвилину належав тілом і душею, але лиш так довго, аж противна сторона не дала ще більше. В той спосіб араби хиталися на обидва

боки. Це відносилось, очевидно, до арабських провідників. Загал населення втримувався на основі інерції та одновірства прц'отоманській державі. Але на одновірстві турки перечеислилися грубо. Араби, особливо бедуїни, цілком не привязували до віри такої ваги, як це туркам здавалося. Тільки незвичайно мудра національна політика могла втримати цілий арабський загал. Але такої політики в турків не було. Турецькі вояки просто забирали в християн і арабів усе, що хотіли. Тільки рідко і то старшини виставляли реквізичійні посвідки. На всякі жалі арабів у Медині відповідав Факрі бей: «Це війна, а війни без жертв не буває».

Впрочім Факрі бей не скривав зовсім своєї ненависної погорди до тих арабських запроданців, яких треба вчити канчуками. Четар просто не міг дивитися на всякі насидьства та грабіжі й нерає протиставився Факрі бееві:

— Щоби ви зробили з арабами? — запитав прямо бей.

— Позискав їх іншими способами.

— Так тільки нерозумним може здаватися — буркнув бей, що взагалі не числився зі словами.

Край був непевний. Із півдня напірали вагаги арабів. День-у-день посилено значні розізди на всі сторони. Один розізд пригнав із пустині гурт повстанчих арабів. Маулюд довідався, що вони навіть не повставали; тільки не хотіли віддавати своїх останніх верблюдів. Цілу ніч і цілий жахливий день підганяли їх багнетами турецькі вояки, що їхали на верблюдах. Дійшла тільки половина, решта своїми трупами встелила пісок пустині. А й тим, що прийшли, стояла смерть за плечима. Вечором запізно вже було на розстріл, а Факрі бей хотів зробици малу нараду — загнано їх усіх до маленької пивнички без вікон, двері зачинено щільно і поставлено варту. Піти й їсти їм не давали нічого, бо це й так було би злишне. Того-ж вечора

великий гурт дійсних повстанців напав на Медину. Але-ж бо приятні туркам араби повідомили Факрі бея задалегідь. Араби скористали з темної ночі й підсунулися аж під саме місто.

Скоро і легко висипали шанці з піску. Але дальший наступ спинився. Міські окопи були добре обсажені. Араби опинилися під густим вогнем. Враз ціле поле залило світло рефлекторів. Заскреготали зубами скорострільні і ревули гармати. Світляні ракети й пістолі магнетовим світлом залили побоєвище. Араби втікали, немов стадо овець. Вилазка турків захопила п'яťох арабів з племені Бені-Алі. Від них довідався Факрі бей, що між повстанцями знаходяться рівнож племена Абеіль та Атеїба. Це були незвичайно важні відомості, бо це значило, що повстання поширюється. Полонені, між якими був рівнож син шеїка племені, впали до ніг Факрі-бея і просили помилування.

— Буду поворити з вами аж тоді, коли ціле плем'я стане передімною, — дав неозначену відповідь командант.

Араби переглянулися поміж себе. Вони не любили турків за здирства, але життя любили куди більше. Коли-ж командант поворив так лагідно, значить обійдеться на певних формальностях. Ще якийсь час треба буде вдавати приятелів турків.

— Позволь, о сіді, післати одного з нас по шеїка племені, — попросив син шеїка.

— Хай іде, — приязно згодився Факрі-бей.

Один з полонених зник у п'ятьмі, немов газеля. Араби не могли бути далеко, всетаки минуло півтора години, заки з темноти виринули білі постаті. Кілька відділів племені Бені Ані прийшли піддатися, але під умовою, що Факрі-бей пощадить їх село і передмістя Авалі, звідки походили.

— Тепер мушу спочати, — сказав турок, — ідіть тимчасом до своїх домівок.

Араби послушали зарядження і віддалилися.

— Аж тепер я їм покажу, що то значить робити повстання. Тим псам здається, що то можна вбити двох-трьох турків і знову вернути до хаги! — заскреготав зубами Факрі-бей. — О другій генеральний наступ. Всі на свої місця!

Старшини відійшли до своїх відділів. Тої ночі не грозив уже ніякий новий наступ арабів, бо араби відмовили рішучо йти на гармати. Турецька нагайка піднеслася високо у воздух. Четар ані не пробував переконувати турків, що це варварство не гідне культурної людини. В Європі турки може й наслідували європейців, але в Азії..

— Чу, ще хочеш стояти по стороні турків? — буркнув Маулюд. — У мене вже душа горить і я готов турків різати без пощади.

— Я дуже радо поміг би арабам, коли б тільки трапилась до цього нагода, але помагати одним і оставати при других, це не лицює. Але, знаєш, тепер усі пішли до Авалі, ходім увільнимо принайменше полонених з пивниці. Вони мабуть умирають зі спраги. Візьмім для них води.

Цілком не потребували ховатися, бо ніч була темна, а вулиці порожні. Навіть коло пивнички не було сторожі, бо й чого? Зі середини ніяка сила не могла отворити важких дверей. Вартові приєдналися мабуть до карної експедиції. Двері знадвору були заложені грубою, залізною штабою і замкнені на колодку.

Маулюд другою штабою, що не була замкнена, розбив колодку, вийняв штабу й отворив двері.

Але з пивниці вдарив на них такий оопух, що мало не попадали. Це був трупячий, отруйний сморід людей, загнаних на смерть. Маулюд скоро заговорив по-арабськи. Відізналося лише кілька голосів. Небавом вилізло на руках і ногах кілька людей. Їм дали напитися води. Оставили їм решту води і два ножі та сказали, куди мають спасатися.

На небо вдарила заграва, хоч до сходу сонця було ще далеко. Передмістя горіло. Густі вистріли й дижкі вигуки доходили аж до старшин.

— Ходім! — шарпнув Маулюд.

— Не можу дивитися на різню безборонних — кинув четар крізь затиснені зуби. — Ходи, там прецінь Фатіма.

Четарем кинуло. Таж там стояв конак шеїка племені. Там мешкала Фатіма. Там гостив враз з Маулюдом і Селімом кілька разів.

— Біжім!

Пубігли обидва щосили. Четар більше не вагався. Тут турки — гнобителі, там араби — повстанці. Чим ближче, тим дужче роздавалися вистріли та крижки. Кожний стріл та стогін бив юнаків, немов бич по обличчі. Це турецька нагайка мала довести арабів до розуму. Конаки і хани (гостинниці), висушені довгою спекою, горіли немов смолоскипи. Хто вибіг на вулицю гинув від багнета або кулі.

Турки пльондрували, насилували, різали, а живе і мертве — кидали в огонь. Юнаки пробилися до конака шеїка, що находився оподалік серед пальмового гаю. Ще не горів, але турки вже були в середині. Чути було їх грубі вигуки. Обидва, неначе вихор, кинулися до середини. Зараз при вході спіткнулися на теплового ще трупа. Це була стара пістунка Фатіми. Мала перерізане горло і лежала в великій калюжі крові. Четар світив ліхтаркою і бігли до гаремліку. Знали дорогу, тож могли надіятися, що випередять турків, які в першу чергу кинулися рабувати дорогоцінності. Але, коли вгналися у вивалені двері, побачили, що вони не самі. Фатіма кидалася в обіймах турецького старшини, що ніс її в куток до дивану. Одним скоком дістав його Маулюд і п'ястуком звалив турка. Всі трое покотилися на долівку в розпучливій боротьбі. Старшина пізнав Маулюда:

— То ти, арабський псе! Ось так усім зрадникам! — і блискавкою витягнув пістолю.

Четар, що вже перший замахнувся нагайкою, з якоюсь дивною насолодою стягнув недавнього-ще союзника ручкою по голові.

— Ось тобі нагайка за нагайку! — прохрипів важко. Турок крикнув якось прикро і простягся долі.

Згинув, чи зімлів? Маулюд копнув зневажливо »турецьку собаку« і хотів ради формальности перерізати йому горло, але четар відтягнув його на бік, ухопив на руки зімлілу Фатіму, загорнув її у плащ поручника й юбидва вибігли чим скорше. А була вже крайня пора, бо в двері добувалися турецькі аскері, а дім горів, пеначе свічка. Вояки перед домом розступилися перед ними, бо вважали за рівних собі рабівників, що відходили з чесно награбованим добром.

Що сонце не сходило, як усе було в порядку. Передмістя згоріло до тла. На квартирі четаря Фатіма не скоро прийшла до себе. Мала гарячку, помимо аспірини, а коли заговорила, говорила не до речі. Бідна дівчина збожеволіла.

У ФАЙЗАЛЯ

На другий день Факрі-бей, упоений побідою, в оточенні цілого штабу оглянув поле бою і висловився самопевно:

— Повстання скінчене.

— Оскільки не розгориться наново, — замітив четар.

— Ех, ви, мягкосерді європейці, не вам тут місце!

— Зголошую свій відїзд.

— Чим скорше, тим ліпше! — і відвернувся до четаря плечима.

Тої ночі четар, Маулюд і ще кількох арабів з турецького війська покинули Медіну.

Селім, хоч правовірний турок, не хотів розставатися з четарем. Фатіму, напів пригому забрала зі собою. Тільки небагато арабів із спаленого передмістя здужали вихопитися із кривавої купелі.

— Вибац, ефенді, — з плачем говорив Селім, — не всі турки однакові. Ті дикі курди та анадолійці гіше диких звірів. Вони й рідного батька заріжуть. Це вони робили різню вірмен, а вина спадає тоді на нас усіх. Але я... я ненавиджу їх усіх і всюди піду з тобою.

Селім розридався, як мала дитина і його треба було успокоювати, бо ще не відійшли далеко на захід і ворожі чети тепер могли їх обстріляти.

В першу хвилину Селім був би сам різав тих турків, що соромили його батьківщину. Не знав, куди іде четар, але це було йому байдуже. Привязався до нього за тих кілька місяців і не хотів розлучатися.

Гурток утікачів подався слідом за повстанцями, на захід, до гір. Треба було пройти сто кілометрів майже безводної пустині. Мали добрих свіжих верблюдів, які Маулюд забрав із пасовиська. Бені Алі знали тут кожний кутик і проводили немов у день. Завдяки обидвом старшинам легко минули стійки турецької армії. Фатіма, перебрана за хлопця, в отупінню сиділа на верблюді, здавалося, що спить, але що хвилини хапалася за чоло і тихо стопнала. В її голові все ще палахкотіла пожежа її міста, гуділи вистріли, спрямовані в її рідню, носився плач насилуваних... А зорі мерехтіли, немов нічого не хотіли знати про людське горе і злобу і кров..

Верблюди один за другим йшли довгим кроком. Мягенький пісок шелестів тихо, немов пересипувався у кляпсидрі. Араби, як діти, ніколи не вміють опанувати свого захоплення, обурення чи злості: як тільки вважали, що небезпеки нема, дали волю своїм почуванням:

-- От і воюй з тими товстими вепрами, де хто

коли в пустині чував, щоби ворог насилував наші жінки, вбивав діти або палив чуже майно!

Араб заляв довжезною, плонув кілька разів і замовк зажурено. Забракло йому слів, щоби висказати так велику погорду. Другий Бені Алі, з рукою, перевязаною гаюком, продовжав за нього:

— Вбивати піших, ганьба на них, почорнити їм голови, їм і синам їх синів.

Араб на переді затримав на хвилину верблюда, щоби поправити перевязку на голові, з якимсь жажливим спокоем сказав тихим голосом:

— Не буде тепер згоди, ні вагання, всі, як один станемо проти турків. І нехай ми шакалі й тієни, коли пощадимо хоч одного турка!

— Такої кривавої пімсти не покинемо до останнього турка. От, коби тепер який турок находився. — І хоробрий араб цвяхнув шаблею.

— Ой, мабуть турки нападають з боку — шелпнув враз провідник і хоробрий араб пропав десь у пітьмі, але в протиннім напрямі.

— А гов, Ахмете! — гукав провідник, — та це не турки, це були струсі!

Всі реготалися, коли засоромлений Іздець прилучився до каравани.

— Ну, коли б це не ти, — сказав глибоко обурений до провідника, — то син мого батька не простив би тобі тої обиди.

— Ну, турків не потребуємо боятися, — думав чотар, — у мене паперці як слід.

— Якраз неграмотним курдам подобаються твої папери. Вбють арабів і тебе з ними, як спільника. Таксамо вбили би якогось турка, коли б думали, що має гроші!

— Погоня за нами вельми правдоподібна, — міркував Махмуд, — ми взяли двадцять найкращих верблю-

дів, та й нас самих Факрі бей позбувся би дуже радо. А в пустині зробити це найлекше.

На всякий випадок ліпше було не попадати в руки турків. В опівночі дещо припочили. Верблюди тихо стогнали, немов хорі люди, й так жалібно, що четарі запитав:

— Чого це верблюди так жалібно стогнуть?

— Ось яка про це історія, — сказав провідник: — Ішла пустинею каравана, розтягнена в одну лінію. Попереду, як це майже завжди буває в Арабії, їхав хлопчик на нужденнім ослі. Перший верблюд стогнав за кожним кроком, аж слідуочий спитав: »О, брате, чого стогнеш?« А перший відповів: »Стогну, бо, гляди, яка наша судьба: ми найшляхотніші й найбільші зі сотворінь Аллаха, а веде нас паршивий осел«. І одним верблюд за другим почав стогнати. От і тепер вони стогнуть.

Нараз провідник припав вухом до землі й сказав за хвилину затурбовано:

— Кроки за нами. Чи погоня, чи ні, треба бігти. Ану, розбіжіться направо і ліво, до гір, всеодно недалеко.

Тепер гнали верблюди повним кроком. Четар, хоч навчився їхати на верблюді, мусів міцно держатися сідла і передав Фатіму провідникові. Наліво і право зникли бедуїни, неначе привиди.

Малий загін поспішав прямо на захід. Грунт під ногами поволі перейшов у рінь, а далі чимраз більше каміння перешкаджало скорому бігові. Помимо цього провідник наганяв і наганяв верблюдів. Аж за дві години такої пекольної їзди, коли в четаря і Селіма не було вже ні одної цілої кісточки, зменшив скорість бігу. Верблюд провідника, хоч правдивий геджін (верхівець), втомився найбільше, тож Фатіма перейшла знову до четаря. Верблюди порскали, спотикалися й ди-хали важко. Пустиня віпсувалаоя, як думав четар. Іх-

ли якимись проваллями або дном потоку, ваді, куди тільки в дощ пливе вода.

Зоріло. Фатіма спала. Четар обгорнув її плащем і притиснув до грудей.

Мабуть, щоби переконатися, чи має гарячку, приложив кілька разів уста до її чола. Але чому в такому разі прикладав рівнож уста до її бурої щічки, а навіть до уст?

Досвіта дігнали задню сторожу армії Файзаля. Араби йшли, як хто хотів, без ладу й порядку. Узброєні переважно в старі, довгі рушниці, набивані зпереду чорним порохом. Всі мали ножі й пістолі. Зброя назагал цілком негодяща. Тільки прибічна сторожа еміра мала сучасні кріси і ленти з набоями через груди. Багато було ранених. Ще вночі поховали вбитих. Спішили в гори, де знали, що турки за ними не будуть гнати, принайменше тепер. Перекидалися з втікачами кількома словами і на жакливу вістку про різню, викикували:

— Аііі, аііі, хай будуть чорні обличчя у турків, у їх батьків, у їх цілій родині.

Всі були пригноблені та крайню люті. Коли б хоч частина їх погроз збулася, то з турків уже не було би ні сліду.

Кілька жінок ревню плакало.

Четар підозривав, що це фахові плачки, бо звідки мали би стільки сліз?

Прикрій, острій запах арабів не разив уже четаря. Хотів спати й спати. Не думав цілком, чому прямо не поїхав залізницею до Єрусалиму, чому властиво прилучився до повстаючих арабів?. Чи що допоможе в їх повстанню проти могутніх турків та їх помічників дайчів? І що його властиво обходила та ціла арабська авантура, в якій міг легко втратити життя від кулі або згинути зі спраги десь у безводній пустині. Рішив

примістити десь Фатіму і вернути чимскорше до краю.

І в тій хвилині подумав собі а чого до краю? Але рішив вернутися, як тільки виспиться.

Віхали в гори. Як тільки піднялося сонце, настала арабська спека. З пустині дихнув гарячий вітер. Араби розклали табор, то значить кожний клався, де хотів і де було вигідне місце. Провідник теж вибрав місце за скелею, що хорюнила перед спекою, та почав розкладати вантаж із верблюдів. Інші пильно помагали, збирали сухий гній верблюдів, розложили малу ватру та почали в китлику варити каву. Четар уложив Фатіму на коцик і взявся мостити над нею шатро, коли станула перед ними висока постать у білій шовковій одежі. На блідім, не виспанім обличчі, аж дивно чорно відбивали чорні вуси та невеличка борода. На голові мав сірий завій, перевязаний ярко червоним шнурком з золотими нитками. З трудом підняв утомлені повіки і здивування відбилось ясно на його обличчі. Провідник клякнув перед арабом на одно коліно і поцілував у руку. Махмудові Файзаль подав руку, рівнож четареві. Вистарчило кілька слів пояснень. Четар просив примістити десь хвору Фатіму, доньку шеїка племені Бені Алі.

На згадку Бені Алі Файзаль наморщив брови: це-ж через їх зраду мусів відступати з важкими втрагами. Четар представив ціле положення і виправдував, як міг Бені Алі, так, що вкінці Файзаль промовив:

— Алейкум сальяам. — Ви мої гості!

Зложив руки на своїм багатім штилеті та втомленими очима поглянув на схід. Але пустиня іскрилася несамовитим блиском і завмерла в безрусі: турків не було видно. Файзаль уставив варту просив утікачів прийти до нього, як відпічнуть, і пішов дальше оглядати табор. Останні слова Файзала звучали дуже здалека, бо четар засипляв твердо.

НОВІ ЗАВДАННЯ

Південна спека збудила втікачів. Тіні під скелею вже не було і всі, як могли, ховалися у тінь шатер. Четар, хоч усе ще був розбитий, не міг більше спати. Заглянув до Фатіми і знову почав зміняти їй оклади. Фатіма не спала і всміхалася до юнака. Хотіла щось питати, але четар просив її не говорити, запевнивши, що вони тут безпечні.

— Але ти не покинеш мене? — спитала несподівано Фатіма і так благально поглянула на нього, що четар мусів їй обіцяти не лишати її без опіки. Це очевидно було вимушення.

Геть із полудня подалися втікачі шукати Файзая. Іхали горі ваді Сафра. Що хвилини стрічали заріжки зеленої трави і пальми. Ціле велике село Васта складалося з таких заріночків, положених або на стрімких збіччах по обох берегах річного русла або на островках із шутру поміж численними, глибокими вижолобленими каналіками, з яких складалася ціла долина. Ціла долина чим далі, тим більше була засіяна шутром і каменюками.

Спинилися на хвилину, щоби потрапити верблюди на чудовій зеленій траві, що покрила поясом на два-три метри широким плесо чистої води, яких двіста метрів довге й три-чотири метри широче із чистеньким пісковим дном. Фатіма сплеснула в долоні, так їй подобалась зелень, а четар мимохіть глянув до гори, чи не хмара, бува, набігла на сонце — так благодатний був погляд на зелень після немилосерних блисків білого іскристого піску. Верблюди довгенько пили свіжу воду і, стопнувши, пішли далі. Перейшли кілька пальмових гаїв. В тіні пальм іхали попри звітрілий кам'яний мур. Бен Гуссеїн повернув у вузьку вуличку попри такі маленькі домики, що зі сідла можна було глядіти на їх глиняні дахи.

Іхали ввесь час над прозорим малим потічком, від якого направо і ліво розходилися поміж коріння пальм маленькі рівчаки, може на пів метра широкі, так, що з головного русла можна було кожної хвилини повернути воду до кожного дерева зокрема. Горішнє русло потічка належить до цілої громади, що по стародавньому звичаю приділює мешканцям воду на мінуту й години денно або тижнево. Вода легко солена, тож удавалися там найкращі пальми.

— Так, сіді, — звернувся до старшини Бен Гуссеїн, — те, що тепер бачите, те руїна. Але перед тридцять роками (провідник сказав »перед одним родом«) було тут понад тисячу домів. Аж ось одного дня наслав Алляг страшну воду, що три дні й три ночі котилася долиною. Знесла всі греблі, забрала всі пальми, розмила острови, на яких від непамятних часів стояли дома. Повінь розмочила глину, з якої були дома побудовані, стіни розсілися, а нещасні мешканці потопилися. Дома можна було поставити нові, та й люди ще найшлися би, але найгірше було те, що вода забрала всю родючу землю, зібрану протягом віків по звичайних дощевих повенях. Ось як високо сягала вода тої повені!

Гуссеїн підіхав до стрімкої стіни ваді та показав рукою лінію майже три метри над поземом потічка.

Минули базар, вулицю із крамницями, майже порожніми. На кожному кроці бідність і занепад, сумний вид для тих, що бачили тут колись красу і багатство. На кожному кроці стрічали озброєних арабів, видно, що до табору не було вже далеко. Поза селом долина розширилася на якого пів кілометра, а зимові дощі занесли рінь дрібним піском і вирівнали гладенько. Чорні й червоні стрімкі бічні стіни були вигладжені. немов вістря ножа, та відбивали світло, як зеркало. Очі з розкішю дивилися на зелень трави і дерев. Араби проводили гурти верблюдів на пасовисько, а за кожною скелею, під кожним деревом розложилися без ладу

і складу воїни. Знайомі весело поздоровляли Бен Гуссеїна, що й сам оживився, махав рукою і відплачував дотепами за дотепи, часто масні та поганяв верблюда. Повернули до сільця ель Гамра, сотні ліпянок, похованих поміж городами і широкими земляними валами, на яких сім метрів високими. Перебрили потічок, виїхали мурованою стежкою до широких воріт в однім валі й казали верблюдам клякнути. Бен Гуссеїн поговорив коло варти з одним вартовим, що немов ангел Гавріїл тримав у руці шаблю зі сріблом оббиваною рукояткою. Вартовий покликав мурина, що завів обидвох старшин на середнє подвір'я. По противній стороні поміж стовпами темних дверей стояла величя біла постать. Старшини поздоровили. Файзаль попровадив їх і Фатіму до середини темного, але зате холодного покою. Всі посідали на м'яткім дивані. По звичайній каві запитав Файзаль тихим голосом, що задумують робити? Чи не схотів би четар остати в нього хоч деякий час? Четар згодився вишколити відділ стрільців і скорострільів та літати на літаку.

— Коли їх будемо мати? — всміхнувся Файзаль.

Маулюда прийняв Файзель як свого кривняка за адютанта і Маулюд поцілував Файзаля у руку. Фатіма при найближчій нагоді мала податися до Мекки, на двір шеріфа. Фатіма також поцілувала Файзаля в руку. Маулюд подарував Бені Алі верблюда, на яких приїхали, і вони прилучилися до відділу четаря. Фатіма мала за два дні відїхати з гінцями до Рабег над морем. Маулюд і четар узялися ревно до своїх нових обовязків. Знайомилися передусім з новим, так різним від турецького, оточенням. Обидва старшини скоро довідалися, що турки мали дійсно причину погорджувати повстанням.

Залізниця з Дамаску правильно довозила військо й табори — все вказувало на те, що турки ось-ось вирушать на Мекку. Араби здовж дороги зле узброєні, без крісів, без скорострільів, а головню без гармат —

безумовно не стримають турецького летючого відділу, зложеного з усіх родів оружжя, навіть панцирних самоходів.

Шейк племені Рабер-Гарб, проворний Гуссейн Маберіг обчислив собі, що турки переможуть і мав до них прилучитися, як тільки турки вирушать.

— Що залишиться тоді робити мійому батькові? — похнюпився Файзаль. — Він, напевно, стане на чолі свого народу і згине в боротьбі в обличчі святого міста.

Файзаль був вельми змінливий; надія й розпука були від нього ближче, ніж права й ліва рука. Хоч ледви по тридцятці, виглядав куди старше, очі, дещо скісні, підбігли кровю, щоки запалися й покрилися зморщками. Не любив твердо думати, волів крилате дію, тому при всяких публичних виступах імпонував жестом.

Нарада шейків вирішила, що, помімо всього, треба триматися в горах, але коли б турки хотіли наступати, Файзаль був думки, щоб радше відступати, бо араби хоч і були ближчі в турків, але якимось про це ніхто не думав. Шеріф давно був у звязку з англійцями. В Джідда, пристані недалеко від Мекки, постійно перебував полковник Вільзон, звязковий уряду в Каїро. Як довго турки сиділи в Дарданелях араби мало цікавили англійців, зате, як тільки виступила 4-та турецька армія на здобуття Єгипту, англійці повели рішучу політику. Рішили використати суперечности поміж турками і арабами, підняти останніх, дещо узброїти й воювати проти турків до останнього араба. Але ж бо англійці добре знали, що араби незвичайно змінливі й покищо не найшли ніодного довіреного шейка, на якого могли вповні поклатися, що й турків різатиме, а їх не битиме їхньою зброєю. Тимчасом позискали собі шеріфа.

— Дістати гармати! — зігнали одностайно араби.

А гармат могли достарчити тільки англійці.

Файзаль з дня на день, з години на годину очікував післанця від Вільзона й коли невільник зголосив приїзд якогось англійця, незвичайно оживився; це, зрештою, відбилося й на всіх присутніх, бо живо порушилися. Файзаль вийшов аж на подвіря й припровадив за хвилину людину середнього росту, худощаву, що поверх однострою хакі, накинула білий арабський плащ і гаїк на голову. Коли обидва сіли, а Файзаль ближче коло дверей, очі пришельця поволі привикали до сутінку. Всі сиділи неповорушно, тільки впили очі в англійця і Файзала. Файзаль, перед хвилиною схвильований до крайности, нервовий, задав спокійним, тихим голосом кілька загальних питань англійцеві про погоду, їзду та спеку. Англієць відповідав по арабськи. Четар з дива не міг вийти, бо ніякої, навіть найменшої різниці не міг помітити в вимові поміж арабами та пришельцем.

Врешті Файзаль спитав:

— А як тобі подобається наше становище тут у ваді Сафра?

— Добре, але задалеко від Дамаску.

Немов меч впали ці слова на арабів. Здрігнулися, неначе під впливом електричної струї. Так, Дамаск! Давня і світла столиця арабів! Було за що проливати кров. Сповнення найтайніших мрій!

Тиша залягла хату.

Всі мовчали, немов зачаровані. Нечутним кроком зблизився невільник з кавою. Файзаль підніс очі, усміхнувся й сказав:

— Турки, Богу дякувати, є й ближче від нас.

Всі усміхнулися.

Цей англієць був професором розвідчої школи в Каїро й називався Льюренс.

Фатіма скоро прийшла до себе під ніжною опікою обидвох старшин, так, що навіть не знати було котрий з них ревніше нею опікується. Коли один приніс їй

шовкову матерію, другий садився на наймякшу мату, яку міг дістати на базарі. Остаточно й Селім не міг залишитися позаду та достарчав своїй пані найкращі в Арабії дактилі — свіжі, оочисті й солодкі. А Фатіма приймала це все з вдячним усміхом. За кілька днів виїздила з обома на довші навіть поїздки, що провадили до сусідніх сіл. Четар збирав свій відділ та беззупинно робив з ним вправи. Маулюд збирав вісти про сусідні і чимраз дальші племена, провадив записки, радів, коли з моря приходив транспорт зброї, півнився, коли четар оповідав йому, що шеріф знов прислав нікуди негодящі японські кріси, поржавілі й такі слабкі, що ломалися в руках жвавих арабів. У всіх тих поїздках терпіли обидва від арабської спеки. Врешті Фатіма і ще кілька дівчат, доньок шейків, відбули якусь довгу й таємну нараду з Файзалем, у висліді якої за кілька днів закликав Файзаль обидвох юнаків до себе.

— Як там погода? — спитав вожд.

— Прегарна спека! — відповів четар.

— Не докучає?

— Радше навпаки! — сказав четар.

— Гм, гм... А може ви обидва перебралися б в арабський одяг? — кинув знечевя Файзаль.

— О, з цілою приємністю! Наші уніформи придадуться в зимі — згодився Маулюд дуже радо за обидвох.

В дійсности їх мрією було мати гарний арабський одяг, бо араби бачили уніформи тільки на турках, тож відносилися до обидвох з недовірям і все треба було тратити багато слів і часу на пояснення.

Файзаль плеснув у долоні й обидва його чорні невільники внесли на руках прегарну мекканську ношу: білі довгі сорочки, гумбаз, широченні шаравари, гаїки, легкі пантофлі, які скидаються при кожній нагоді, та заві. Все це з шовкового мусліну, бавовни і вовни, багато переткане золотими нитками. Дарунок був дійсно юролівський. Коли обидва переодяглися, зробилися так

неподібні до себе, що шейки, які ввійшли до кімнати, зробили великі очі, розглянулися уважно і спитали:

— Веін ель фаренгані — де чужинці?

А як тішилася Фатіма! Як плескала в долоні. Вкінці вона й ще дві дівчата виконали арабські танки під звуки тамбуринів, а Фатіма заспівала дзвінким голосом пісню про Гутне-Квіт Бавовни.

Одначе справи на боєвищі стояли эле. Турки поволі, але систематично натискали з Медіни, а їх підїзди доходили до гір. Але й турки з Джанбо, пристані над Червоним Морем, не дармували також і тиснули з заходу. В Рабег були англійці, що мали там постійно доставляти зброю і харчі з Єгипту. Також через Рабег ішли гроші з Мекки від великого шеріфа. Але всі ті доставки йшли так довго, що ані руш не могли дійти. Післанця за післанцем посилав Файзаль і його брат Алі до Рабег. Усе даремно. Файзаль наповнив велику скриню старим залізом, дуже старанно її запечатав, поставив коло неї варту, беріг у походах окремою сторожею, переховував дуже обережно, голосно називав «нашою касою» і в той спосіб, неначе опилки коло магніту, втримував у купі своє військо, яке, міцно знеохочене, починало розлазитися. Вже другий місяць не одержали від шеріфа місячної платні — на квоту тридцять тисяч фунтів. З дванадцяти тисяч армія швидко дійшла до девяти. Ще трохи, а ціле повстання піде в нівець! А прецінь англійці не тільки доставляли поживу та весь виряд, але й платили: воякам по два, за верблюдою по чотири фунти місячно. Крім цього доставляли родинам, яких члени служили чинно, частину поживи. Та й добича на грубих турках була несогірша. Одним словом, таких добрих часів гори ще не бачили. Тільки в той спосіб можна було пояснити собі чудо, що армія Файзала трималася ось уже пів року. Але в цілім війську були безупинні зміни. На цілу родину припадала, звичайно, тільки одна рушниця і кожний з синів

служив по черзі по кілька днів у таборі. Жонаті все старалися сидіти довше коло жінки, піж у таборі. Приходили і відходили, очевидно, коли самі хотіли, нікому не зголошувалися і за ніяку ціну не дозволяли провадити якінебудь реєстри. Деколи знудилося цілому родові і він брав собі необмежену відпустку. Вісім тисяч люда на верблюдах поділив Файзаль на десять корпусів їзди і ті вершники творили ядро армії. Решта — це були піхотинці, голівню гірняки, що служили тільки під своїми шейками і то в поблизу своїх сіл, звідки самі доставляли собі харчі. З одної тисячки такої збірники мав четар створити щось «європейське». Поділив їх передусім на курії і сотні, заосмотрив у найліпші кріси, які тільки міг дістати, заборонив відходити без дозволу, опірних гостро карав, за тяжчі провини посилав до Файзаля, який без милосердя казав їм всипати від двадцяти до ста бучків. За дезертирів відповідала ціла родина, якій за кару відбирано цілу худобу. Карність швидко зросла, впоряд ішов гладко, араби радо вчилися орудувати зброєю, наставляли мірник, стріляти, творити розстрільну, йти приступом та відступати в порядку. Одушевлення поміж ними росло, заєдно твердили, що, коли б тільки гармати, то побють турків, як струсів. Раз на тиждень відбували парад і араби машерували чвірками та поздоровляли старшину, зібрану на горбку. Як тільки полковник Вільзон здобув Джанбо, подався до нього Файзаль особисто й той обіцяв йому післати батарею гірських гармат під командою сотника Нафі Бея та кілька скорострільів Люїза. Арабів, на вид артилерії, не можна вже більше було втримати і Файзаль підготовив наступ. Як гураган неслися араби з гір, заняли без труда полеві турецькі сторожі та станули перед блокгавами. Але Факрі Бей пильно берігся: негайно кинув на загрожене Бір Аббас ще три тисячі піхоти з гавбицями й полевыми гарматами. Араби йшли бравурно, особливо пі-

хота, під проводом четаря, розвивала розстрільні, немов на вправах. Файзаль особисто провадив наступ кілька годин, але зімлів і його мусіли віднести до шатра. Незабаром прийшов до себе, але вже було запізно: турки несподівано обложили арабів гранатами і шрапнелями. Одна граната впала коло шатра Файзаля, де саме зібралися шейки на нараду. Завізвано Нафі Бей, щоби згнобив турецькі батареї. Тут Нафі Бей мусів признатися, що його старі гарматки Круппа бють усього на чотири кілометри, а їх обслуга навіть мріяти не може, щоби з тими пукавками посунутися на отверте місце. А міжтим турки били з віддалі дванадцяти кілометрів. Розлючені шейки голосно називали англійців обманцями і нездарами, а Файзаль, міцно знеохочений, наказав відворот. Потерпів важкі втрати, а його люди були виснажені. Подався ще дальше в гори, а проходив наказав пильнувати кільком меншим племенам гірняків. Вони мали й дальше грабувати запаси турків та безупинно їх непокоїти нечаяними нападами. Така підздова війна була якраз у дусі арабів.

Одначе фізична неміч Файзаля йшла дивно в парі з твердою волею і його незвичайною відвагою. Для оточення, помимо всяких невдач, усе був просто чаруючий і всі прикмети його гордого характеру зробили з нього якогось бога для арабів. Холодний розум значно перевищав його нагальність і запальчивість.

Армії Файзаля ще й з другого боку грозила небезпека й то неменша від турецької. З Рабег не доходили ніякі припаси. Вправді, кривава ворожнеча в області шеріфа втихла, в чім була велика заслуга шейка Бені Алі, й віковічні вороги Біллі й Джуґейна, Атеїби й Агеїль мусіли зжити і боротися рука в руку в армії Файзаля, але всетаки поодинокі племена відносилися до себе недовірливо, а навіть члени того самого племена береглися одні перед одними. На випадок невдачі відпадали цілі племена та старалися при тій на-

годі вирівнувати давні кривди. Скористав тепер з цього Гуссеїн Мабейрег та відмовив послуху. Рушили на нього Алі і Зеїд з Джідда на чолі двох корпусів верблюдників. Оба війська станули проти себе на рівнині перед Рабег. Четареві здавалося, що ось-ось блиснуть шаблі, прянуть вистріли і закипить кривавий бій. Нараз з рядів армії Файзаля висунувся вперед велитенський верблюд, що двигав на своєму хребті високу лектику на взір вежі. На ній стояли чотири арабські красуні, одягнені в коштовні строї, заручниці, нараменники та перстені, які тільки могли змістити. Це все з ними разом мало бути здобичею переможців. Четар з зачудуванням пізнав між ними Фатіму. Що мали дівчата робити там поміж обома військами? Недопустити до бою? Верблюд затримався перед військом Мабейрега, а Фатіма заспівала дзвінким голосом:

Сором вам з мосяжними набійницями,
 Сором вам з крицевими шаблями,
 Ганьба, бо на бистрих їздите конях!
 Ви служите туркам, що палають ваші намети,
 Ваші шаблі вас самих кладуть трупом!
 А ваші коні ваші топчуть жінки й немовлята!

Нараз рушили файзалівці і вдарили на ворога. Але ворога не було. Гуссеїн Мабейрег, зчерги підкуплений турками, одначе давно непевний свого війська, втік у гори, а військо прилучилося до файзалівців, які в тріумфальнім поході ввійшли до міста, що складалося радше з двох сіл. І чого тільки не найдено в домівках зрадливого шейка! Всю зброю, яку від кількох місяців посилали англійці, припаси, що для цілої армії Файзаля могли вистарчити на два місяці.

Алі та Зеїд замешкали в Рабег і не хотіли більше рушатися з теплого гнізда, де так розкішно танцювали дівчата, а Фатіма співала, немов біль-біль-соловейко. Четар чимскорше відіслав зброю та частину припасів до Файзаля й сам рушив з останнім транспортом. А не-

легко було йому відходити від Фатіми. На прашання останнього вечера танцювала й співала про Гутне-Квіт Бавовни. Слова ілюструвала танковими рухами. Танцювали то всі чотири, то Фатіма сама, а спів-речитатів супроводили звуками бандур.

В арабській пісковій пустині,
 Де тиша царює піма,
 Ні в горах скелястих, друзійських,
 Там квітів розкішних нема.
 Лише у долині, де води
 Євфрата до моря пливуть,
 Рожеві квіти бавовни,
 Розкішні пахоці ллють.

І Гандж свою доню єдину
 Без вагання кликав Гутне,
 Бавовняний квіт — бо над нього
 Що ж краще на світі цвите?
 Очиці глибока криниця,
 Що воду в юазі дає,
 Волосся, як небо, де місяць
 В пустині піски вже зайде.

Пригадалася четареві інша красуня, геть там далеко, на півночі.

Коли четар питав пізніше Файзаля, чи оповідання про Гутне правдиве, потвердив Файзаль і інші шейки, що це все було ще не так давно. Ще живуть люди, що бачили Гутне, що мають близни від ран, з яких текла кров за очі Гутне чорнопишні.

АНГЛІЄЦЬ

При наступі на Бір Аббас ствердив четар щераз, що з арабів піхоти, здатної добувати хоч слабкі укріплення — не буде ніколи. Гук гармат розганяв арабів на всі вітри. Були переконані, що ділання відповідає гармідерові. Хоч смерти й не дуже боялися, та вже сама

думка, що їх може розірвати граната -- а це демоли траплялося -- була для них нестерпна. В розмові з англійцем дійшли одначе до переконання, що повстання, хоч і як не велося, всетаки зедишило випадкові гуртки принагідних розбійників у суцільну боеву силу проти турків.

-- Чи оплатиться вам доставляти арабам зброю, а особливо гармати?

Англієць злегка усміхнувся:

-- Наші війська, щоби в цей самий спосіб відтягнули турків, коштували би щонайменше сто разів більше. Ми це обчислили до сотика. Хто знає, чи араби не заступлять нам нашої цілої армії.

-- Так! -- погодився четар. -- Завзятість, одушевлення племен, особливо в боєвій полосі, вказує на те, що повстання прибирає національний характер.

-- Твориться нова нація, хто зна, може й нова держава. Поняття національної свободи пняить тих первісних людей, для нас це вже вода, яку пемо що дня: немає смаку.

-- Що ви тепер задумуєте робити? -- спитав Файзаль, який приступив до обидвох старшин.

-- Ваше положення в горах, наскільки я розслідував, добре. Це просто рай на всякі засідки. Круті яри, тут одинокі дороги декуди всього на двадцять метрів широкі, поломаїні, з бічними стінами на триста до тисячі метрів високими, з граніту, базальту та порфіру: цього не розібе ніяка артилерія...

-- Ах! артилерія! -- зітхнув Файзаль.

-- Мушу сам про неї постаратися в Каїрі. Пораджу там заложити операційну базу десь...

-- Може би в Джанбо? -- піддав Файзаль.

-- Джанбо? Хай буде Джанбо. Ближче вам буде тут у горах доставляти звідтам харчі і муніцію.

-- А гармати?

- Може позискаємо вам охотників з положених

турецьких старшин. Може дістанемо й наших активних старшин на інструкторів і помічників.

— Але, але, вертайте самі і то якнайскорше.

— Я не жовнір і не люблю війська. Маю пильну роботу в Каїрі. Коли вже все піде добре, то може начальство дозволить мені вас відвідати.

— Маєте якесь бажання, яке я міг би вам сповнити?

— Щераз дякую за розкішний арабський одяг і прошу дати мені провідників до Червоного Моря.

На другий день досвіта рушив англієць з ескортою шерифів через скелисту пустелю, поперединаючи тоненькими сухими руслами, немов лавутинням.

Пізніше оповідав англієць четареві, що з Джанбо поїхав кораблем «Сува» до Джідда. Капітан «Суви» Бойль погорджував усіми неанглієцями, а що Льюренс був в арабському одязі, тож мав для нього денно точно відчислених чотирнадцять слів. Позатим безупинно сгудював «американську конституцію». Зате адмірал Веміс на «Евріялі», який завіз Льюренса до порту Судан, вельми цікавився арабським повстанням, випитував про всі подробиці, помагав особисто при доставках, помагав своїми корабельними гарматами, як тільки міг, позичав арабам не тільки скоростріли, але й висадні відділи. Веміс поїхав залізницею з Льюренсом до Хартуму, де перебував сірдар (головнокомандуючий) єгипетської армії сер Реджінельд Вінгейт, якому поручено теж опіку над арабським повстанням. Вінгейт дуже зрадив добрим вісткам, бо це повстання від ряду літ було його мрією. Долі Нілем поплив Льюренс до Каїра. Про цю плавбу висказувався маломовний, звичайно, англієць у суперлятивках:

— Це були просто вакації!

В Каїрі, як тільки взявся до рисування мап, видавання звітів з арабського фронту та звітів про турецьку

армію, казав його шеф генерал Клейтон вертатися негайно до Файзала.

— Там, у Каїрі, їм здавалося, що це так легко тягнути за собою кілька корпусів турецької армії, що мали би на меті вилапувати арабських повстанців, а тут іде все без пляну, кожний шейк робить, що хоче, воює, грабує, йде додому — зовсім до вподоби.

Але не було ради. В Джанбо перша добра вістка: араби розбили в горах більший відділ турецької кінноти і верблюдарів. Здобич. Запал. В Джанбо Абдель Керім і його шеріфи всадили мене на порядного верблюда й ми рушили в дорогу. Той Керім це славний іздець: він усе намагався їхати тричі скорше, як можливо. По трьох годинах гострої їзди наші банцики розтряслися цілком. Коли я заїдав хліб і попивав його гарячою кавою, Керім завів на своїм диванику до молитви вільну борбу з одним із шеріфів, потім усі посадили й оповідали всякі історії, звичайно масні, опісля весело танцювали й реготалися. І я з ними. Божевільним темпом гнали ми далше аж до гір. В гору верблюди йшли дуже поволі, але вате з тори, хоч вже було темно, гнав Керім на зломану голову, так, що я й не зчувся, як ми опинилися в Накль Мубарак, де знаходяться найкращі плянтації дактилів племен Джегеїна. Аж тут несподіванка! Ціла долина залита вогнями, ревом верблюдів, вистрілами та вигуками! Шеріф завів нас у якісь ворота, заложив набій у свою рушницю та неначе пантера зник долі вулицею на розвід. Ніч була холодна й наш одяг, перемочений потом після гострої їзди, спровола сушився. По пів години вернувся Керім в вісткою, що це корпус верблюдарів Файзала та що зараз йдемо до нього. Ми мусіли, неначе плуг через тверду рілю перетискатися крізь товпи арабів і верблюдів. Недавно була дощева повінь і рінь ваді Джанбо була покрита ховзьким намулом. Верблюди мусіли йти дуже обережно. Безчисленні вогні засипали зовсім про-

стору долину. Всюди лежали араби, варили каву, їли, кляли або спали, як мертві, загорнені в свої плащі. Верблюди жалібно ричали, а мули ганяли всюди з задертими хвостами.

Посередині ваді, серед усього того гармідеру побачили острів супокою й тиші. Це був немов образок із тисячі і одної ночі. Неначе статуя стояв чорний невільник з срібною лямпою в руці. Ніч була тиха й отверте полум'я рівно світило серед важкого воздуха. У світлі клячав Маулюд і писав приказ під диктат Файзаль. Секретар читав якийсь звіт. Файзаль сидів на своїм килимі, накиненім на камені, коло нього шеріф Шараф, Кайма-Кам з Імарету і четар.

Файзаль усмішкою привітав англійця, докінчив диктувати, перепросив, що прийаття випало без формальностей та кивнув невільникам, щоб відійшли. Нечайно пригнався сполоханий верблюд, що з диким ревом мчався просто на Файзаль. Маулюд схопив за уздечку, щоби його затримати, але верблюд поволік Маулюда, а при тім ціла його ноша, яких 300 кг. сіна, немов лявіна розсипалася на цілий гурт.

— Алляхові дяка, — сказав поважно Файзаль, — що це не масло, ні міхи з золотом.

Відтак Файзаль почав пояснити англійцеві зміну в положенню. По першій удачі араби стали дуже необережні й турки бічними стежками обійшли заставу в ваді Сафра й напали на неї ззаду. Племя Гарб розсипалося у паніці, неначе листя підчас бурі й по двох-трьох пробивалися через турків тільки їм відомими стежками. Турецька кіннота зовсім вигідно впала тепер несподівано на передню сторожу під проводом Еміра Зеїда, брата Файзаль, розбила її й араби, неначе газелі кинулися до утечі в напрямі Джанбо. Файзаль зі своїми п'ятьма тисячами верблюдів кинувся сюди, щоби стягнути на себе увагу турків, стримати їх ще два-три дні, а за той час укріпити Джанбо.

Десь аж до четвертої раню полагоджував Файзаль звіти, просьби й нарікання; за той час табір успокоївся; втомлені звірі й люди позасипляли, холод і вогкість пройняв усіх до костей, ранішня мряка накинула на землю свій вогкий серпанок, всі зіли тепер по жмінці дактилів та простягнулися на вогкім диванику. Четар бачив ще, як вартові накрили юбережно сплячого Файзала своїми плащами. Старшинам дуже придалось принесене верблюдом сіно. Але лиш пів години вдавали, що сплять, холод так проймав їх до кости, тож радше встали, виконували принагідні справи, назбирали пальмових сухарів та розложили ватру. Тепло і гаряча чорна кава смакували нудово.

— Розкішна річ такий вогкий холод, — буркнув англієць. Всі витріщили на нього здивовані очі.

— А так, бо аж тепер ціниться гепло, — закінчив англієць.

За цю правду його відповідно збоксовано. З усіх боків приходили гінці з вістями, що турки наступають. Грозила паніка, тож Файзаль казав ударити в бубни. Всі сіддали і вючили верблюди. На другий знак усі посідали на верблюдів та рушили направо і ліво. Широкою дорогою, що в той спосіб утїорилась, їхав Файзаль на своїй клячі зі своєю прибічною сторожею.

Крок за Файзалем їхав Шарраф, потім Алі з Недж, хорунжий, могутньої будови тіла вагабіт, прегарно убраний зі соколиним обличчям, на особливо поставнім верблюді. За ним їхала товпа старшин, шеріфів, шейків та невільників, разом яких вісімсот люда. Три дні зміняли безупинно місце побуту, кидалися, то назустріч ворогові, то відступали і в тих днях гривови, коли відпали племена північних гарб, коли долучилися різні втрати в людах та воєнним виряді, блиснув Файзаль своїм дійсним величним характером. З безмежною терпелівістю вислухував усі скарги, не відправив з нічим навіть найнужденнішого погоніча. Зрідка заступав його

Шарраф або Фаіз. Спільні жалі виводили гурти арабів у той спосіб, що в п'яті обсідали шатро Файзаль і починали многострофний хоровий спів.

Файзаль умів влити навіть найбільше пригнобленим довіря у власні сили.

Коли прийшов післанець від Зеїда, щоби здати звіт із пораження, висміяв його Файзаль і казав зачекати. Тимчасом прийняв шеїків гарб і агеїль, яких не увага спричинила ціле те нещастя. Ах! як умів їх натягати! Шеїки прямо не знали, куди дівати свої очі, та клялися на всі святощі, що вдруге турки їх не захоплять, як дітей.

Тоді казав Файзаль зняти зі свого шатра хоругов, внак, що тепер прийшла черга на маловажні приватні справи і закликав післанця.

Англієць шепнув до старшини:

— А знаєте, тепер побачите, що то значить слово Файзаль?

— А що саме? — запитав четар.

— Зі свистом спадаючий блискучий меч.

Але Файзаль зробив місце на своїому диванику і сказав до післанця:

— Ходи. Розповідж ще дещо про свої ночі та інші чудові геройські діла. От, нехай посміємося. — Сказав це таким гарним, дзвінким, мельодійним голосом, що всі розсміялися.

А міжтим треба було спішно взятися укріплювати Джанбо, бо турки натискали міцно, а радше було відійти добровільно на ліпші позиції, чим утікати в паніці. Поїхав туди Льюренс на гарнім темно-бурім верблюді через гори Агіза, бо пряма дорога була вже zagrożена турецькими стежами. Над раном по утяжливій дорозі дібралися до Джанбо і Льюренс, розбитий тридневним переходом та безупинними алярмами положився на першій ліпшій лавці, щоби вже раз нарешті виспатися. Але не вспів положитися, як збудив його вартовий.

— Сіді, ходи скоро, йде шеріф Зеїд з побитими відділами.

Треба було подивитися. Їх було яких вісімсот. Ішли тихо, але зовсім не були пригноблені. Як тільки віхали до міста, звернувся Зеїд до губернатора Абд ель Кадіра, що їхав побіч нього:

— Що я бачу! Місто дуже занедбане! Зараз зателеграфую до батька по сорок мулярів, щоби поправили принайменше публичні будівлі!

І зробив це дійсно. Льоренс передусім звернувся телеграфічно до капітана Бойля (як найстаршого фльотовика на Червонім Морі), що Джанбо поважно загрожене. Бойль відповів, що ціла його фльота буде небавом у Джанбо. Всі тим незвичайно втішилися, бо турки ось-ось ціле повстання могли скупати в Червонім Морю, а ледви чи чудо Мойсееве повторилося би у тім місці й з тими людьми. Бо ось уже на другий день прибіг післанець від Файзаль з вісткою, що біда, а там надтягнув і Файзаль. Льоренс прийняв його в медичській брамі світливим апаратом і помітив, що армія Файзаль числить усього яких дві тисячі війська. Бракувало особливо племені Джугеїна. Пахло втечею, чи навіть зрадою. Льоренсові закружилося в голові. Чи-ж це остання дія повстання? Поспішив до Файзаль.

По чорній каві розказував Файзаль, що лучилося: »Турки натиснули трьома куреннями піхоти та верблюдарями й заняли Накль Мубарак, де я не встиг ще усадовитися. Я післав на ліве крило племя Джугеїна і воно зачало відтискати турків, моя середина і праве крило почали окружати турків, що засипували нас стрільнами із сімох далеконосних гармат. Але ми тим часом мали артилерію«. Файзаль якось дивно всміхнувся. Про ту артилерію говорив пізніше її командант Разім, бувший шеф батерії в турецькій армії. Це були два старі доробала без мірників, далекомірів і бездимного пороху. Стрільна ще з часів бурської війни вибухали

деколи в люфі, а ще частіше не вибухали зовсім. Разім аж за живіт тримався на вид такого способу воювання, зате араби, що бачили таке вдоволення команданта, набрали відваги.

— На Аллаха! — сказав один, — це правдиві гармати, ті гудуть!

Разім присягав, що турки кладуться цілими покосами й араби рушили живо до наступу. Здавалося, туркам буде біда, аж знечевя ліве крило спинилося, завернуло і в непорядку вернуло до табору. Файзель погальопував до Разіма, гукнув йому, що Джугеїна втекли, нехай спасає гармати. Разім відіхав, Файзалівці за ним і з Файзалем в задній сторожі рушили до Джанбо.

Джугеїнівців враз з їх провідником шеріфом Абд ель Керімом і турків оставили на полі бою.

Ціла хата кляла тепер напереміну обидвох зрадників і коли проклонів нікуди вже було степенувати, передерся Абд ель Керім через гурт невільників, приступив до Файзаля, поцілував у привіт його шнур на голові й присів до старшин. Файзаль витріщив на нього очі й вицідив за довгу хвилину:

— А то як?

А на це Керім:

— Дивуюся, чого це ви так усі повтікали? Я й брат мусіли самі цілу ніч битися з турками без гармат і набоїв і коли вже нас турки почали обходити, мусіли відступити. Мій брат якраз уходить із половиною війська в місто.

Файзаль усе ще не вийшов із здивування:

— А чого-ж ви вийшли з половини бою до табору?

— Тому, щоби зварити собі горщик кави. Ми би-лися від ранку, під вечір втомилися і мали велику спрагу.

Коли вже всі викачалися і прийшли трохи зі сміху

до себе, пішли поглянути, що можна би зробити для оборони міста.

Джанбо лежить на коралевім півострові, яких 6 м. понад поземом моря, облите з двох сторін водою. Від сторони суходолу піски й мокравина без ніяких корчів, без ніякої питної води. Під ослоною гармат і скорострілів у день не до добуття. Через день приплило до Джанбо п'ять воєнних кораблів капітана Бойля. Вечором почалася гра рефлекторів. Гармати вигідно могли взяти усе передпілля під острій обстріл. Араби згорнули на скору руку порядний вал, що забезпечував добре проти крісового від біді і легкогарматнього вогню. Уставлено, де можна, скоростріли, протягнуто дещо кільчастих дротів — модерного вигляду. Все те зроблено серед вигуків, стрілянини (із радости) і дикого одушевлення, але як тільки стемніло, всі пішли спати до хат. В одинадцятій год. передні сторожі підняли тривогу: надходили турки. Рефлектори почали живу гру. Араби тихенько, без одного стрілу, заняли призначені становища. Але турки не напали.

— Де-ж турки? — цікавився остаточно Файзаль.

— Мабуть злякалися воєнних кораблів — завважив Маулюд.

— От би тепер виспатися! — зігхнув четар.

— Іду на корабель, — сказав Льюренс і додав по хвилині: — А де-ж Фатіма?

Наче тінь заснувала обличчя усіх.

Гуссеїн Мабейріг ніччю нагрянув на Рабег, захопив Фатіму й як невільницю, потягнув у гори, а звідтам до турків.

НА ПІВНІЧ

Четар мусів подивляти холоднокрівність англійця: турки не нападали, тому пішов спати на корабель, де йому ніхто не перешкаджав і вернувся за вісім годин, не тільки виспаний, але й з новими рішучими замислами, що дотеперішню програму мали повернути

в побіду. Як тільки прибув полковник Вільзон, Файзаль скликав воєнну нараду. Нарада тривала десять хвилин.

- Щось треба робити — це знали всі.
- Турки опановують залізниці — рівнож.
- Араби не можуть устоятися в отвертім бою.
- До Єгипту не підуть.

— Ідіть на північ і займіть пристань Ведж, годі ініціатива буде знов у ваших руках, ну і здобича — предложив Вільзон.

— А Джанбо? наша остоя? — затривожився Файзаль. — А Мекка? — докинули два-три шеіки.

— Щоби турки не квапилися на Джанбо, загрозять їх із півночі сіді Абдулля пятьома тисячами вершників з кількома гарматами й скорострілами. Займе ваді Аіс, історичну долину джерел, сто кільометрів на північ від Медіни і в той спосіб загрозять Факрі бееві лучбу з Дамаском — сказав Льюренс і на тім стануло.

Абдулля навіть не питалися. До нього післали післанця Раджу ель Кумові, щоби позискати до того наміру, а Файзаль, хоч зробив свій похід залежним від рішення брата, за намовою (вистарчило кілька слів Льюренса), рушив сейчас.

— Чому ви так квапитеся? — запитав четар.

— Цілком просто. Кожний день арабського повстання коштує Англію пять тисяч фунтів штерлінгів. А позатим — і додав дещо затурбовано — там Фатіма.

Перед відходом закликав Файзаль старшин та радився, як найрадше видобути Фатіму, якій завдячував світлу побіду над Мубеірігом і чимало радісних хвиль. На юкуп Мубеіріг певно не пристане — треба було або відібрати її силою, при чім не обійшлося би без пролиття крови або хитрістю. Маулюд був за силою, англіець таки радив пробувати юкупу, лише четар радив видобути її підступом.

— Зробіть усі три, як хочете, — усміхнувся остаточно Файзаль. — Найрадше вжійте всіх трьох спо-

собів рівночасно. Робіть скоренько, так, щоби ми могли разом побідно вмашерувати до Ведж.

— А далеко то принайменше до того Ведж? — запитав четар.

— Ех, що там, дрібничка, яких десять маршів.

— Триста кілометрів, — зітхнув четар. — Та догонимо з певністю.

— Ні! — сказав англієць, — ще краще, ми будемо в Ведж на вас чекати.

Цей чисто англійський дотеп забавив усіх незвичайно.

— Але, хто заступить вас тут? — запитався четар англійця.

— Полковник Ньюкам уже іменованій шефом нашої військової місії у Геджасі, — ані один мяз не здригнувся на гладкім, засмаленім сонцем обличчі англійця.

— Де-ж він, той пан полковник? — з дежною терпкістю запитав Файзаль.

— Враз з двома булавними старшинами Коксом і Вікері прибудуть до вас за кілька днів з Червоного Моря.

— З двома старшинами? — невдоволення у Файзаль здалося переходити в гнів.

Четар уже хотів непоміжно віддалитися і відтягнути Льоренса, щоби непотрібно не гнівати Файзаль.

— Вікері тягне зі собою батарею гарних гармат — зробив Льоренс відступ конем.

— Це гарно з його боку, — сказав Файзаль куди лагідніше.

— Кокс тягне зі собою чудові панцирні самоходи, — зробив англієць віступ вожею.

— О, аж тепер ми туркам покажемо, що можуть араби, — закрівся Файзаль.

— Очевидно, що Ньюкам не обійдеться без своїх чотирьох літаків з бомбами та скорострілами, — відступив англієць королевою.

Файзаль скочив на рівні ноги. Його колишнє невдоволення пропало без сліду. Король був спійманий після всіх правил шахової гри. Четареві не остало нічого іншого, як рівнож подивляти мистецтво англійця говорити з тими арабами.

— Всі три, — докінчив англієць, — плавно говорять по арабськи.

Видно, що Файзаль погодився з англійською військовою місією, коли всі три одержали в подарунку чудові верхові геджіни, яким рівних треба було хіба пошукати в степових розбійників.

Виправу треба було урядити в той спосіб, щоби ніхто про неї не знав, бо в війську Файзаля було багато арабів, прихильних туркам, а навіть і неприхильні продали би за гроші й рідного тата тому, хто дасть більше. Ціла місія була все на очах цілого війська і зникнення, хоч і як таємне, було би негайно помічене, а тоді виправа пропала би напевно. Селіма рішив четар оставити при Файзалі, бо думав, що хлопець не доріс до труднощів такої виправи, а крім цього це-ж був турок, а виправа була проти турків спрямована.

На другий день (дня 3. січня 1917., як це собі четар записав у щоденнику) вирушила ціла армія Файзаля на північ. Раннім ранком до зорі роздалась трубка — знак вимаршу. Всі приготування були викінчені ще вчора. Невільники зняли шатро Файзаля. Всі пішли до верблюдів, що осідлані й навантажені, лежали довкруги шатра. Тарабанщик, що стояв коло ібн Дакіля, команданта прибічної сторожі, вдарив шість-сім разів у великий бубон. Всі втихли і гляділи на Файзаля. Він саме скінчив розмову з Абд ель Керімом, встав з дивану, підійшов до свого геджіна, якого тримав невольник, станувши йому ногою на передню підігнену ногу, хопив руками обидві головки сідла, опер коліно о бік верхівця і сказав голосно:

— Хай нас Аллах провадить!»

Невільник пустив верблюда, що жваво скочив на рівні ноги. В тій хвилині переложив Файзаль ногу на другу сторону, поправив одержу й плащ та сів вигідно. Всі інші сідали на верблюдів, що вставали тихо, як це личить добре вихованим верховим верблюдицям. Тільки деякі жалібно стогнали або ричали. Зразу побігли верблюди дуже скоро, так, що треба було їх стримувати та міцно триматися сідла. Коли зрівналися з Файзалем, поклегували верблюдів долонею по голові та опирали босі ноги на лопатки. Ціла прибічна сторожа їхала вісімками за штабом. Частина виступила вперед по обидва боки походу. Ціла армія п'ять тисяч верблюдів і п'ять тисяч піхоти — чекала покищо по обидвох боках дороги. Файзаль гукав їм весело »Салям алейкум« і шеїки відділів відповідали поважно: »Алейкум салям« та давали знаки своїм відділам прилучитися до походу. За чолом походу тягнувся безконечний вуж верблюдів, коней і піхоти. Сонце зійшло ярко, але було дуже свіжо і четар шохвилі оглядався на армію та не міг їй начудуватися. Нічим не різнилася від тисячі й одної ночі.

Помітив це Файзаль і промовив до виправців, так голосно, як тільки міг:

— Егі! Ось станьте з боку та придивіться походу докладно.

На це тільки й чекали. Ціла армія підходила до горбка, де стояв гурток, і сходила скоренько вниз крутою стежкою в вогке русло потоку.

Попереду їхав Файзаль, увесь у білім, немов ангел, як подумав четар, побіч Шараф у ярко червонім гайку на голові й генна червоній одержу та плащі, за ними три блідо червоні стяги, обиті золотими цвяхами, тарабанщики, що вибивали марша, рівні ряди дванадцяти соток верблюдів прибічної сторожі, у всіх хустки на голові всяких можливих колірів, упряж і верхівці

добірної якості. Всі вони належали до племені Агеїль, яких було звербував ібн Дакіль на поміч туркам, але як тільки вибухло повстання, прилучився до нього враз зі всіма своїми людьми.

Як тільки бубни втихли, ібн Дакіль дав знак і поет лівого крила почав голосну пісню у честь еміра Файзаль і його родини. Всі прилучилися з повного горла, а за гвардією пішла ціла армія. Не встигло ліве крило скінчити пісню, коли поет правого крила почав нову строфу, уложену з місця, тільки ще більше пристрасну, де оспівував розкоші, яких їм доставить Файзаль у здобутім Ведж. Із голосним тріумфом підхопила армія пісню, барабани загуділи напоово, хорунжі розвинули червоні корогви, а верблюди, що люблять такт пісні, витягнули свої довгі шиї і мрійно йшли довгим кроком.

За Агеїлями йшли в білій одежі Гуфа під проводом Абд ель Керіма, з сім соток їздців і тисячка піхоти. Хустки на головах мали здалека помітні червоно-білі пояски. Замість стягів махали пальмовими гильками.

За ним гордо їхав патріярх з довгою сивою бородою.

Бен Гуссеїн, що прилучився до виправи, як провідник, знав сказати про кожний відділ.

— Це шеріф Могамед Алі абу Шарраїн. Його триста їздців це самі шеріфи, славного роду Аяші, по нашому Джугеїна. Але що не мають писаного родоводу, то вони тільки тоді шеріфи, коли всі разом.

Мали на собі чорні плащі, а під ними фарбовані одяги.

— Бються тільки шаблями! — сказав Гуссеїн.

— А це що за обірванці, які сидять за ними? — спитав чегар.

— Їх чури, радше невільники. Тримають для своїх панів рушниці і ножі напоготові, дбають про харч та про верблюдів.

Невільники, як і личить слугам таких бідних па-

нів, мали на собі тільки довгі сорочки, підперезані крайкою.

Дальше йшов останній, с'як-так на військовий лад впорядкований відділ Ріфан з червоним прапором, під проводом старого хитрого рюзбійника Овді ібн Зубеїда, що ограбив місію Штоцінген і враз з телеграфом без дроту вкинув у море. Акули впоралися з дарунком так основно, що пізніше навіть дротів не можна було виловити. Сам Овді їхав гордо в зимовім німецькім плащі, підшитім кожухом.

— Гей, шейку! — гукнув Гуссеїд. — Чи не за тепло на кожух?

— Ба. — відповів весело старий, — це чудова добича!

Провадив за собою дві тисячі, з якого тві третини піхоти.

За ним гуркотів Разім, лютий дамасценець, з чотирма гарматками Крупа, що ввесь час не переставали гнівати арабів. Відділ скорострілів провадив молоденький, жартобливий Абдулля ель Дулеїмі.

А за ними йшли табори й товпи напів диких бедуїнів, що не признавали ніякої карності, не любили порядку, йшли в бій, коли хотіли, нападали й грабували кого хотіли. Відходили на боки в куші та полювали свобідно на птиці, крілики, зайці, величезні ящірки та миші. Першого зайця, що вихопився зпід копит, застрілив хтось зручно з сідла, але коли Файзаль заборопив усяку стрілянину, араби стали полювати на зайців палицями. Як тільки вихопився де який нещасний заяць, араби гнали верблюдів на обидві сторони, злязиди й лупили зайчика на смерть. В той спосіб збільшували скупі запаси поживи. Врешті зникнули в проваллі юстаці араби. Виправники зглянулися, сіли міцно в сідлах і повернули до Джанбо. Їх бачила ціла армія. Але в Джанбо довідався четар, що Селім вернув ще перед ними й поїхав не на північ, а на південь

у напрямі на Рабег. Даремно губилися у домислах. А міжтим події йшли своїм ходом.

Не вспів Файзаль відмашерувати на північ, як з Медіни прибув гурт арабів з вісткою, що турки знов хочуть заняти Джанбо. Приїхав на їх чолі шеріф Назір, передтеча повстання. Це він вистрідив перший набій до турків у Медіні і йому судилося вистрілити й останній в Мусеміє на північ від Алеппо, в день, коли турки просили завішення зброї.

Скликано нашвидко коротку военну нараду, у висліді якої виїхав шеріф Назір до Файзаля, щоби заохотити його до дальшої виправи на Ведж, помчав гонець до Абдули, щоби зараз натиснув на Медіну, а чимскорше опорожнити Джанбо зі всіх військових припасів. Бойль — джінджер Бойль — як його називали англійці, рудоволосий, загоностий капітан, мигом при помочі кількасот арабів з племені Гарб і Джугеїна спакував увесь магазин на «Гардіндж», індійський транспортовець з великими брамами здовж водної лінії. Там зложено вісім тисяч крісів, три мільйони набоїв, тисячі шрапнелів і гранат, гори рижу й муки, одіння, пороху й бочки з бензиною. Вкінці наладовано цілу залогоу, арабів, що мали враз з моряками напасти на Ведж від суші з півночі, і бочки з водою для армії Файзаля. Араби й моряки працювали як чорти, бо страх перед «рудим» уділився й арабам. Це був той самий англієць, що в пух і прах розбив форти в Ум Ледж зі своїх корабельних гармат.

Коли шеріф Назір відїздив на своїм верблюді, звернувся ще де старшин і спитав знехотя:

— А чули ви про Гуссеїна Мабейріґа?

Четар аж кинувся з нетерплячки і вже й уста отворив, але англієць, немов прочуваючи, положив йому непомітно руку на плече і сказав:

— Нічого нас якийсь там Мабейріґ не обходить!

Тепер кинувся шеріф Назір.

— А то осли! То ви не чули про нього? Таж про нього і Фатіму говорить ціла Арабія. А! правда, ви не араби. Знайте отже, що Мабейріг не удався до Медіци. В той спосіб хотів змилити погоню. Пішов з Фатімою до... — і повернув верблюда, щоб їхати даліше.

Четар хотів уже бігти за ним і просити, щоби сказав, але англієць сказав спокійно:

— До Семна, про це ж прецінь усі знають.

— Усі знають? — перепитав шеріф. — Ніхто не знає. Що найвище можна би цього догадуватися. — І пустив верблюда повним бігом. Білий геджін Мазір (малий вихор) оправдував своє ймення.

— Ну, — сказав англієць, — в той спосіб ми, в можливо найкоротшім часі довідались про Фатіму. А тепер треба ще лише в можливо найкоротшім часі до неї дістатися.

Із коминів на «Гардіндж» ішов густий дім. Корабель юсь-ось мав відчаловати.

— Ану, до пристані. Тих сто англ. миль перебудемо на пароході, куди скорше, чим Файзаль верблюдами.

Гурток помчав повним гоңом до пристані, даючи ще здалека знақи хустками. Прибули саме в час, коли корабель починав уже відчаловати.

Командант корабля здивувався немало, коли заявили, що ідуть з ним, та просили тримати курс до Ум Ледж.

— Ум Ледж, то Ум Ледж! — сказав спокійно командант. — Зараз там будемо! — і повною силою парів пустив машину.

Але корабель витискав усього яких 18 км. на годину і ледви по заході сонця станули проти темного берега.

До Ум Ледж здовж берега ціле населення було прихильне Файзалеві. Даліше на північ деякі місцевости були ще обсажені турками, отже з конечности қимпатизували з ними. Розвідчики Файзала, як казав:

шейк, уже тут були. Файзаль за два дні повинен би бути на місці. У всякім разі турки відсувалися або в напрямі до залізничного шляху на схід, або на північ.

— Чи приходили які втікачі з півдня? — запитав загально англієць.

— Ні, від часу, як »англієць із двома коминами« збомбардував форт, ніяких чужинців місто не постило.

— То значить, — сказав пізніше англієць до товаришів, коли вже вийшли з хати гостинного шейка, — не мусить про все знати, або як знає, не мусить говорити, бо Мабеїріг має усюди своїх приятелів, а його золото також не без вартости.

Але коли в одинокім хані теж нічого не знали, треба було вважати за певне, що втікачів із Рабет тут не було.

— Ще не було? — кинув пригноблено Маулуд. — Сумнівно, чи зненавиджений Мабеїріг відважився би так поволі посувати перед Файзалем.

— Знаєте, що, — предложив Гуссеїн, — де, як де, але на слід утікачів попадемо в Бір ель Вагеїді.

І всі на це згодилися. Переночували, а радше перемучилися в хані і досвіта були вже в дорозі. Подорож не була утяжлива. Верблюди йшли гладко по твердих піскових схлонах, хвилястих надмах, голих хребтах, але поряслих у впадинах густо корчами й на вогкіших місцях де-не-де скупими пальмами. По дощак грудня в усіх заглибинах кибулася рости трава, очевидно лиш поодинокі стебла поміж камінням, так що з сідла просто вниз трави не було видно, зате, коли було глянути здовж долинки під гострим кутом, то помічалось свіжий блідо-зелений відтишок на сірім та бурім каменистім підлюжі. Донеде трава була гуща і верблюди подорожних спасали її з приємністю.

День розпочинався чудово весняний, нічого не нагадувало війни і нечаяно десь здалека бахнув вистріл.

Вигідні досі подорожні стрепенулися, покидали свої мрії та надії і переміщитися в жовнірів.

— Недалеко вже до Керницьі ель Вагеїді — прошептав чомусь Гуссеїн.

— Ледви чи там застанемо турків — додавав відваги Маулюд.

— Ну, якась там стежа.

— Всетаки навіть невеличка стежа може нас, як не виправити на тамтой світ, то поранити нас або верблюдів, а остаточно обрабувати до нігочки — зауважив сухо англієць.

Всі спинилися.

— Піду на розвідку — сказав англієць, — а ви зачекайте на мене в цій долині.

Англієць скинув плащ і яскравий габік, залишив усю зброю і тільки з малим бравнінгом у руці спрямувався до Керниць. Година для решти видавалася вічністю. Нараз здалека пролунав протяжний свист — довгий, короткий і довгий — умовлений знак, що можна йти. Страшний образ представився подорожним: коло криницьі лежало кілька трупів, майже без одягу, з порозбицаними головами; один верблюд даремно силкувався встати. З малої рани по обидвох боках текла маленька струйка крові. Побіч верблюда лежав молодий турецький жовнір з блідим обличчям та чорними очима. Одинокий живий. Коло нього клячав англієць і коли інші підійшли ближче, відійшов до старшин і шепнув, хоч ранений ледви чи розумів по англійськи:

— Перестрілені легені олов'яною кулею великого калібру, без надії.

Молоденькому туркові тоненькою струйкою стікала кров з кутика уст. Помимо загару був смертельно блідий. Видно, що коротка розмова з англійцем втомила його, бо закашлявся і кров пішла йому з уст сильною струєю. Скінчив.

— Що тут сталося? — спитав четар пошепки.

— Звичайна історія в пустині. Залишилася тут мала турецька стійка, що мала вже відходити на північ. Зловила кількох дезертирів, що втікали з війська. Між ними й того юнака, що там лежить. Вже мали відходити, коли з півдня надіхав більший гурт арабів і по короткій перепалці турки втікли, але передтим вбили дезертирів. Той ось добіг до верблюда, і вже був би утік, але скинула його мабуть арабська куля.

— Так, дійсно звичайна історія — згодився четар, — де їх одяг?

— Га, взяли його або одні або другі.

Турки в поспіху всетаки залишили багато річей, а араби видно не мали великої сили, бо навіть поважно не нападали. Турки подалися на північ, араби на схід. В подертім шатрі найшов англієць новий ще однострій турецького жовніра, що знаменито надавався до його сухощавої постави. Але й Маулуд знайшов щось, що навело їх на певний слід. Найшов у піску коло криниці золоту бранзлету. Не улягало найменшому сумнівові: це була наручниця, яку Файзаль подарував Фатімі. Фатіма отже була тут і то недавно. Хоч турки напевно й дуже квапилися, всетаки можна їх було до вечора дігнати. Заходило тільки питання, чи шейк Мубеїріг з Фатімою був тут перед турками, чи рівночасно з ними. На це питання ніхто не вмів відповісти. По слідах видно було, що турків було окола десяти на добрих верблюдах, що йшли кроком правдивих геджимів.

— Маю думку — сказав англієць. — Переберуся за турка й піду до турків на розвідку. До Семна всього п'ятнадцять англійських миль. Де як де, але там довідаюся про Мубеїріга. Для вас буду залишати карточки в піску.

Коли верблюди дещо відпочали й напоїлися, англієць відіхав на північний захід, а кілька годин пізніше рушила й решта.

Невеселі думки снував четар, який не привик був ще бачити смерть молодих, здорових людей, а турок міг мати найвище двадцять літ. Мовчки їхав і Маулюд. Один тільки Гуссеїн говорив пильно, а коли помітив, що його ніхто не слухає, почав сам собі співати. Верблюди йшли замашисто, а їх кроки майже нечутно шелестіли по м'яккім піску. Четареві все здавалося, що за ним гонять смерть і ось-ось має схопити за карк. Тільки силою волі стримувався, щоб не оглядатися. Врешті мало-що не звалився з сідла, коли близьенько грянув вистріл. Але не був це напад степових розбійників ані турків. Це Гуссеїн з браку ліпшої цілі повалив газелю і зараз узявся, щоби переміняти її в печеню. В пустині мясо газелі — це найцінніший дар Аляха, гідний раю Магомета. І дійсно мусіли це четар і Маулюд потвердити не так з огляду на рай, де ще досі не були, як з огляду на мясо. Гуссеїн пояснив при цьому, що мясо газелі навіть у бідних на пашу і воду околицях дає жирну й мякеньку печеню. Гуссеїн не міг нахвалитися печені, якої сам один старобанив чвертку. Гарний шматок заховав четар для англійця. Коли запили дрібку солонявою водою, пустилися в дальшу дорогу попри довгий яроч з д'яви. На полудне прибули до Семна, маленької оази, де вже не застали англійця. Зате перед разою в піску найшли лист, зазначений кругом у піску з двома поперечними пагичками, де коротко писав, що поїхав дальше, бо думає під вечір дігнати Мубеїріґа і Фатіму.

Як забилися серця обидвох юнаків на звук того імені!

Турки покинули вже оазу, то-ж рішили їхати дальше до Абу Церейба.

— Як далеко до того 'Абу? — спитав четар.

— Але-ж рукою подати — сказав Гуссеїн. — Всього навсього дві долоні.

— Це не є міра! — застогнав Маулюд. — Ви тут

не знаєте іншої міри, як півдня і віддалі як день ходу. А день ходу триває шість або й шістьнадцять годин!

— А так, — боронився Гуссейн, — коли керниця висохне, або якась каравана випе усю воду, то треба йти, дальше хочби й шістьнадцять годин.

— Це щось так, як у наших туцулів — подумав собі четар. — В них теж юдна міра «недалічко», а як дальше, то «май, май», а йти можна пів години, або й кілька днів.

Заночували таки коло джерела, бо треба було надітися передної сторожі Файзая. Всі вартували по черзі по дві години, одначе ніч пройшла спокійно. Досвіта змерзли порядно, бо вогка мряка покрила землю і з піночі подув не холодний, але таки зимний вихор. Провідник зварив каву і всі з приємністю пили солодкий гарячий напиток та закусували паляничками, спеченими в гарячій попелі. Тісто замісив особисто Гуссейн таки на своїм плащі, мабуть для ліпшого смаку. Що як що, але свіжі дактилі, сочисті й солодкі, смакували всім. Не встигли поснідати і завітися легкою бійкою на кулачки, коли нечаяно мряка роздішлася і сонце показалося у всій своїй величі. Помімо сонця погода була весела, лагідно холодна. Дорога була добра, пять до десяти кілометрів надіво було Червоне Море, що їнколи проблискувало вузьенькою смужкою.

— Йдемо тепер через пасовиська племенн Біллі, але вони всі посунулися тепер на схід, а до моря сходять аж під літо.

Їхали чимраз скорше, щоби дігнати англійця, але не могли його дігнати, а що й карток більше не находилося, викупалися, повечеряли та по короткім відпочинку рішили їхати дальше, щоби таки дігнати товариша.

Ясно світив місяць, коли десь під північ дібралися до Ваді Гальд, долини, широкі на дванадцять кілометрів, що брала свій початок геть далеко, високо

в порох. Це була найбільше суха ріка Арабії, довша, ніж ріка Тигр.

Зїздили тепер, кремінистими узбіччями, чимраз густіше порослими травою і за годину дібралися до самого руслу, покритого солончакками, горбками глини, верствованої піском, внаслідок щорічних виливів, та корчами аеля. З сухим тріскотом западалися верблюди через горішню тверду верству глини. Зі сходу валили густі мряки, та ж рішили спинитися аж до сходу сонця, тимбільше, що до Ведж залишилося їм всього навсього шістьдесять кільометрів. Часу отже мали доволі.

Продиралися крізь густі корчі, що поспіталися сухими і твердими, як старі ко́сти, га́лузками. Всі гут загорнулися міцно в плащі, щоб не потрапити в руки тих кістяків. Гильки тріскотіли і шелестіли, верблюди стогнали. Місяць ледви від часу до часу просвічував крізь гущавину і мряку, а четареві живо став у пам'яті славний вірш Гайного «Король лісовиків», названий чомусь «Вільховим королем».

Затрималися аж над ствертою водою, де розсідані верблюди напилися досхочу, а подорожні розложили гарненьку ватру, зварили каву та розложилися на грубих покривалах. Вартували по черзі, але до світанку нічого не трапиться. Всі розмови оберталися довкруги їх предавшого товарища. Де він і що з ним? Всі були перекохані, що коли не притрапиться йому яке нещастя, то дасть собі раду. Вседаки рішили поспішитися. Десвіта збудив їх міцний холод і вогка мряка, пригнана пострім вітром з півночі. По гарячій чаю з циннамопом і цукром, густоти сиропу, рушили дальше. Гарячі палянички заїдали вже в дорозі. Рішили тепер оминути всі оселі, в першій мірі Абу Церейбат та зайти до Ведж зі сходу. По дорозі стрінули кілька ютар верблюдів. З пастухами з племені Біллі знався Гуссеїн ще з попередніх подорожей. Одержали верблюжого молока та доброго твердого сира.

Четар написав до Файзалея звіт, повідомляв, що бачив на морі дим з пароходів, які вже підплили до Гальд та радив розділити армію на кілька відділів, щоби напасти на Ведж зі всіх боків. Один з пастухів обіцяв доставити письмо в як-найкоротшому часі. Тепер мусіли переходити один доплив Гамду за другим. Уся сіра, смагана вітром рівнина була немов бабуся зморщками покрита безчисленними вузькими, зі стрімкими берегами проваллями, з каменистим дном. Дюці протягом віків повимивали їх у глині. Хоч і як прикро було переїздити через ті «ваді», одначе там у низу не віяв вітер і був затишок, де можна було кілька хвилин відпочати. Помимо того, що на мапі було всього яких п'ятьдесят кілометрів, спотребували на цю дорогу повних десять годин, так що добилися до дороги з Елькур до Ведж уже під вечір. Тут прилучилися до гурта верблюдов, що їхали до міста та непомітно найшлися у сумерку в місті. Тут Гуссейн повів їх до свого старого приятеля, де довідалися, що на морі появилися англійські кораблі, що ще вчора вистріляли кілька разів на форти. Гармати з форту стріляли також кілька разів на море і на північ. Видно, що там щось не в порядку. Про Фатіму і Абуіріга не чув нічого.

Четар вийшов на місто і на площі перед палаатою губернатора, гарним домиком, збудованим з коралевого вапняка, як і більшість домів в усіх надбережних містах, побачив незвичайне видовище. Може з двісті аскерів, чи не половина всієї залюги, утворили чотирокутник і коли четар враз з іншими протиснувся ближче, вдарив бубон і на середину виступив якийсь турецький старшина з великими вусами, вельми югрядний та міцно збудований.

— Ого! Сам командант! — шептав сусід четаря, якийсь молодий ще хлопєць.

Командант заговорив до жовнірів. Говорив коротко і гостро, а закінчив ось-як:

— Ті прокляті англійці злигалися з тими нешкребтаними арабами. Одначе вони всі нам нічого не можуть зробити. Ми, турки, могутніші від них. Коли нас тут мало, то за кілька днів прийде сюди цілий наш корпус і два корпуси алеманів. Але до того часу ми, хоробрі османі мусимо до останньої каплі крови тримати Веджі!

Тричі гурра! Залюга грімко повторила той оклик.

Враз четар помітив двох аскерів, що тримали грецького зі звязаними руками. Коли той третій оглянувся, помітив четар з острахом, що це Льюренс! В тій хвилині й Льюренс мусів пізнати четаря, але ні один мяз не ворохнувся на його обличчі. Четар оглянувся пильно на всі сторони і помітив недалеко Маулюда та Гуссеїна. Підійшов до них і показав очима на Льюренса.

— Треба йому допомогти до втечі, — прошептав Маулюд.

Всі три протиснулися до англійця і коли Маулюд говорив із вояками та частував «хоробрих аскері падишаха» тютюном, англієць шепнув до четаря по англійськи: «Фльота, сейчас напад!» — і в тій хвилині тяжкий п'ястук турка тарахнув Льюренса в карк, а дужі руки хопили четаря за руку. Але раптом турок пустив четаря, зойкнув і хопився за бік. Це малий арабський хлопчина, що стояв коло четаря, вколов турка шилом.

Четар чув, як мала гаряча хлопяча рука хопила його за руку і потягнула скоро. Обидва сховалися у товпі. Здалека доходив грохот бубна, а потім ще чули грізні слова команданта:

— А для приміру, щоб ніхто не важився дезертирувати...

Повернули в уличку базару і побігли кудись темними, кругими уличками.

— Хлопче, веді до пристані! — сказав четар.

— Еввет, ефенді, — відповів хлопець.

Тепер могли йти, але що йшли дуже скоро, то скоро опинилися над морем, бо від міста пішли вниз по коралевій лавиці, покритій піском.

— Чи не маєш човна? — запитав нараз четар.

— Човна? — здивувався хлопець. — Ага, ти хочеш дістатися на корабель до Англезі? Човни стоять ось тут. Навіть ключа не треба. О, шило, то чудова річ!

Попихали човен перед себе по м'яккім піску, доки не хлопнуло в воду. Тоді вскочили в човен, четар очевидно замочився при тім по кодіна й Акіб повеслував жваво від пристані. Четар виняв електричну ліхтарку та зробив нею три колеса: умовлені знаки. За хвилину блиснуло з моря світло. Корабель був цілком близько. Ще вдалека закричав четар:

— Гальо! Кептейн Бойль!

— Гір! — прийшла коротка відповідь.

— Фаер оп дзі тозер! Льюренс ін дейнфнер!*)

Короткі слова команди і враз гримнули корабельні гармати, аж малий Акіб перекинувся з остраху в воду. Зі свистом полетіли стрільна прямо на місто. Там десь мусіла вибухнути паніка! Враз засяяли могутні рефлектори (світломети). На морі плеснули човна. Високо вгору знялися ракети та розсіпалися зеленими воями. Знак для піхоти, щоби з півночі почала наступ. Під ударами весел зашуміло море. Четар скоренько потровадив малий відділ із чотирьомя скорострілами, які двигали дужі моряки. Бігцем кинулися до міста. З півночі вже греміли вистріли, коли десант вбігав на площу перед домом губернатора. Площа була порожня! Всі повтікали. З виїмком одного трупа, що спокійно лежав по середині, обличчям до землі. Четар підбіг перший і посвітив ліхтаркою: то був Льюренс.

*) Вогонь на місто, Льюренс у небезпеці.

ЧЕРЕЗ ПУСТИНЮ

— Гей, гей! — подумав собі четар, — таж початок травня, а спека, спека! Щоби нам тепер, Маулюде, робити? Ведж заняли, турки і Мубеїріг повтікали, аж закурилося. Фатіми нема, хто зна, що там з нею у пустині сталося.

— А що могло статися, вона певно поїхала з Мубеїрігом, і або сидить уже в Маан або в Медіні.

— Шукай вітра в полі. Якщо в Медіні, то можна би евентуально здобути Медіну.

— А як у Маан, то напевно здобудемо Маан, — з кпинками перервав Маулюд.

Саме наші араби без гармат підуть здобувати Медіну.

— Ну, нам не треба здобувати Медіну, вистарчигь перервати порядно залізничу лінію і Факрі Бей мусітиме піддатися.

— Не зла гадка, — погодився Маулюд. — Ходім до Файзаля. Треба щось робити, бо тут занудимося. Навіть у шахи не можемо грати.

І дійсно, коли четар виграв у Маулюда всі гроші, не було як грати. Треба було ждати на новий похід і на нову здобичу. Поскидали сандали й босі пішли до великого табору. Гартували в той спосіб підшви на твердий камінь і спеку. Це їм за кількка тижнів удалося чудозо: підшви дістали грубі й такі тверді, що могли, здавалося, ходити не тільки по тупих цвяхах, а навіть по полках. Табор розложився на коралевій лавиці. Сам верх заняли видні здалека шатра Файзаля. Наче проміні від сонця збігали вниз широкі долинки. Там кишіли шатра Агеїлів, Атеїба, Біллі, египтян, гармашів. На малім майданчику розложився ярмарок, на яким усе була нестримца суголожа. Вже здалека доходив гамір, спочатку глухий, потім точно вже могли відрізнити поодинокі голоси продавців, що захвалювали все можливе: іголці, верблюди, дактилі, килими, зброю,

а навіть дівчата і хлопців, продавані потайки в неволю. Невільництво в Арабії не вигасло й до сьогодні, хоча суспільне положення невольників на загал добре: вважається їх майже за членів родини. Мишували базар і стрінули Льюренса, так само боєвого, як і вони самі.

— Галльо! — привітали його радісно, — як там плечі?

— Можна витримати. Прямо встидаюся гепер, що я так легкодушно зімлів. А прецінь, не дістав ще навіть сто буків.

— Одного не розумію, — задумався Маулюд, — чому ви не призналися, що ви не дезертир?

— Цілком просто, хтось почав припускати, що я англієць, який підняв арабське повстання.

— Ну...

— О. дуже просто, моя голова ціниться тепер доволі високо. Коло стовпа, де я стояв, висів плякат із моєю, скажім цілком безсторонню, доброю світлиною — і підписом самого Факрі Бея.

— Чому-ж він повісив там вашу світлину? — зацікавився четар.

— Бо мене ще не повісив, але коли б хто допоміг йому в тому, — о, для того щедрий Факрі дає сейчас і власноручно п'ять тисяч фунтів.

— Та це-ж цілий маєток! — аж крикнув Маулюд.

— Пс! Тільки не кажіть того так голосно. А не, то моя голова готова буде помандрувати, забувши навіть про ноги. Знаєте, та арабська голова доводить мене часто до неймовірних прямо гадок. Прямо соромно мені перед самим собою, що я аж так до них зовнішно подібний. Коли я нераз був серед муринів і дивився на їх дикуньські забави, то одно лиш мене потішало: їх лица так неподібні до наших.

Четар і Маулюд зглянулися.

— Ви сьогодні ще не в гуморі. Ми хочемо предложити Файзалеві, щоби вирядив малий експедиційний

корпус та перервав залізницю і то стало. Коли займемо, от хоч би, — четар задумався на хвилину.

— Муадам, — піддав англієць.

— Так, якби мені з язика зняли, тоді Факрі Бей скапітулює.

— Це чудова гадка, — погодився англієць, — але її переведення коштувало би нас задорого.

— Вас? Задорого? — не позірів Маулюд.

— Нас, то значить Англію. Добре перервана, помімо наших літаків, панцирних самоходів та скорострілів не обійдеться без значних жертв у людях. Число ожоло тисячі вбитих і яких 4000 ранених. Не забувайте, що Факрі Бей знає, що ми хочемо напасти на Муадам. Про це говорять усі араби. Навіть його розвідчики. І Муадам укріплене в залізобетоні. Панцирні поїзди миттю довезуть гармати і німців із обидвох боків. Отже нечаяно Муадаму не захопимо. Але припустім на хвилину, що ми дійсно захопили Муадам, ваша бравурова піхота! — звернувся до четаря, — зайняла стацію й укріпилася там так, що всі наступи від сторони Медіни і з півночі не повелися. Факрі Бей піддався. То, думаете, що ми на тім щось виграємо? Ми мусіли би годувати тих десять тисяч у Єгипті та ще й сторожити. — Англієць розговорився.

Видно за час недуги пильно обдумав усі подробиці дальшої акції. Старшини набрали переконання, що хто як хто, але той непоказний чоловік доведе справу до кінця.

— Ходім до Файзалья!

І всі три почали продиратися поміж шатра Агеїлів. Шатра Файзалья зросли в числі. Дю звичайних подорожних полотен прибули великі парадні шатра, де Файзаль приймав достюїних гостей, шатра для шгабу, гостей, слуг. Зближалися від сторони суші й впали на тісний гурток арабів, які завзято над чимсь диспутовали.

— А що там таке? — гукнув Маулюд.

Спершу ніхто не звернув на нього уваги, всі були пильно заняті.

— Гей! Чи ви поглухли! — гукнув юнак.

Один Агеіль пізнав адютанта, оглянувся і буркнув нехоття:

— Та от, найшли бомбу, яку кинув англієць, як ще тут були турки, й ми її розбираємо.

— Залишіть її! — ревноу Маулюд і хотів кинутися вперед, але вже було запізно.

Оглушаючий рев, гураган перевернув усіх до гори ногами, а коли прийшли до себе, посадилися руки й ноги, полотно було густо заляпані кровю, а кількох арабів стогнало важко.

— Що сталося? — запитав Файзаль, який виглянув із шатра.

— Звичайна історія, — відповів за всіх англієць. — Бавилися бомбою.

Файзаль оглянув побієвище.

— Чудова бомба! Прийдеться змінити шатра!

І видав невірникам відповідні прикази. Очевидно, що невірникам шкода було палити гарні нові шатра, вимили тільки, а плями під палким сонцем скоро облізли.

В шатрі Файзалья йшла жива розмова. Файзаль тиснув на якийсь великий крок, який підняв би його повагу в цілій Арабії, Сирії та Палестині. Але холодний англієць вилив йому ведро води на голову.

— Невправлені на європейський лад війська не можуть нападати на укріплені становища, бо це вимагає повного зігнання піхоти, скорюстрілів, бомбометів, панцирних самоходів та літаків. Та й саме добування могло би потривати й тиждень, від бльокгавзу до бльокгавзу. Але й до витривалої оборони, як це ми нераз бачили, наші кочівники не придатні: в них надто запальний, непостійний характер. Але що найваж-

ніше, при цім усім ми не використаємо тих талантів, якими так щедро обділив нас Аллях!

Англієць мусів добру хвилину спочати. Розважував кожне слово. Хотів переконати Файзаль й арабських полководців.

— Таж ми виграємо війну без боїв і без великих жертв. Ми маємо витривалість, довіря у власні сили і бравурову відвагу, а що найважніше, знаємо кожну пядь землі. Наші прихильники просякнули цілий край. Приятелів, що тільки ждуть на нас, маємо не тільки в цілій пустині аж до Евфрату, але й по всіх містах, в Єрусалимі й Дамаску. Араби здобудуть власну державу.

Знову довга павза. Вкінці ефектвоне закінчення:

— Наші маленькі відділи в сотнях місць рівночасно підгризатимуть турків на цілій лінії від Медіни до Маан. І щоби боронити тих п'ятьох англійських миль*), мусять турки утримувати тут цілу армію. А коли впаде Єрусалим і Дамаск...

Дамаск! То слово могло зелектризувати всіх арабів! На звук того слова всі були згорні рішені зробити все, що скаже англієць.

— Га, в такім разі, до праці! — гукнув Файзаль. — Сьогодні Джугейна відходять до брата Абдулли до Ваді Аіс, щоби Факрі Бей не міг спати вночі!

— Ми, — сказав Ньюкам за себе і полковника Горнбі, — з малими відділами йдемо рвати залізницю.

— Я, — сказав четар, — як тільки Бойль здобуде кріпость Акаба, полечу там на літаку і теж буду коло Мудоввара.

Поли шатра відхилилися і ввійшов Бойль.

По звичайних привітах запитав його Льюренс:

— Як там Акаба?

*) Прибл. 800 км.

— Стоїть!

Це значило, що гармати фортив тої кріпости прогналиць кораблі Бойля. Мав за слабі гармати. Наступила прикра мовчанка. Знадвору почулися крики й до намету наче газеля вбіг іби. Дакіль та впав на найближчу подушку. Його груди ходили важко. Ледви міг ухопити воздух. Коли всі ще витріщували на нього очі, та чекали на пояснення, крики знадвору згусли, впали вистріли й імення іби Дакіль з погрозою носилося воздухом.

— Ах, то твої Агеїлі! — усміхнувся Файзаль. — Пересолив ти їм мабуть своєю карністю. Ти все забуваєш, що то не європейці! Кажі, що сталося?

— Бунт! — простогнав іби Дакіль.

Файзаль гукнув:

— Прибічна сторожа! — і босий, як був, схопив свою дорогоцінну шаблю і наче буря кинувся із шатра.

Всі поспішили за ним. Бунтівники на його вид спинилися. Але Файзаль уже був лютий. Плазом почав лупити і пігнав перед собою цілу купу. Але в таборі Агеїлів стояло ціле пекло. Шатра іби Дакіля були перевернені, майно розграблене, а невільники побиті на квасне яблуко. Файзаль сів на коня і на чолі гвардії кинувся на бунтівників. Стратував кількох крикунів, а коли Агеїлі хотіли кинутися на Атеїба, щоб вирівнати з ними якийсь старий рахунок, прибічна сторожа почала ударами шабель відтискати їх до моря. Стрільянина устала скоро, бо Файзаль за кожний стріл із рушниці казав пустити в них одну світляну ракету. До вечора сиділи по шию в воді, а тоді на ціле плем'я наложив Файзаль грошеву кару, провідники дістали по двадцять буків, але Агеїлі випросили собі нового вождя.

Не встигло ще заспокоїтися і всі вертали вже до своїх шатер, коли одну шатро, призначене для по-

стей, почало горіти. Зайнялося мабуть від забугої люльки. В нім спали свіжо прибувші гості, а шатро горіло так скоро, що заки побудилися і вибігли, трьох із них міцно попарилося.

Величезна радість запанувала в таборі: шатро дійсно горіло величаво. Всі ричали з радості, прилучилися навіть Агеїлі. Коли вже все спопеліло, пригадали собі любих гостей, що не могли рушатися і спровадили до них англійського лікаря.

— А то, що за день? — бурчав Файзаль. — Тут бунт...

— Ну, як там? — запитав Маулода, що вертав саме зі шпиталю.

— Легесенько, — запевнив прибічник. — Двох убитих і тридцять ранених.

— Лишень? — зачудувався Файзаль. — А здавалося, що ми лупили таки порядно.

Але день мав принести ще й радісну хвилину. Вже віддавна старався Файзаль позискати найславнішого лицаря північної Арабії, незмірної відваги шеїка племені Абу Таї, старого Ауда. Кілька днів тому прийшов від нього в посольстві ібн Зааль, поцілував Файзалеві руку, раз за Ауда, раз за себе, та передав від дядька привіт. Файзаль дуже тим утішився, але цього було мало, Льоренс наставляв, що із Ауда треба поговорити особисто, без цього не можна на того кочівника числити. Всі рахунки були надто непевні. Тому Файзаль відповів послові:

— Тішитися моє серце, що славетний лицар Ауда питає, які мої прикази, але перекажи йому, що не скорше втишитися наше бажання, аж наші очі побачать світло його очей тут, у Ведж. — І відпустив посла з багатими дарами і ще багатшими обіцянками.

При каві прийшли до табору п'ять шеїків племені Шерарат з пустині на схід від Тебук і принесли в дарі струсині піря, яких там є багато, потім зго-

лосили невільники вождів племені Говеїтат з околиць Маану. Тоді прийшов посол від племені Руальців, син шеїка Нурі Шалаяна. Це все вказувало, що повстання поширювалося. Користи з тих надбань покищо не було жадної. Безпосередню користь на найближчу мету міг принести тільки Абу Таї. По дорогах до Ведж кишло тепер від послів і шеїків. Це заохочувало до більшої підприємливості малодушних, особливо пасивні досі Біллі рвалися до війни. Всі новонадбані мусіли присягати на коран у руках Файзаля!

— Оставати, коли він остає, йти, коли він іде, не слухати турків, приязно відноситися до кожного араба, чи будь він із Багдаду, Алеппо, Сирії або кочівник чистої крові та дати до розпорядимості життя, родину і майно.

А завести мир поміж ворогуючими племенами це було важке завдання. Аж тут показалося, кілька вже підготовив старий Шеїк. Ворожі племена мусіли ставитися перед обличчя Файзаля та класти на вагу свої провини. Не тільки четар, але й англієць мусіли подивляти правоту характеру Файзаля. З безмірною терпеливістю вислухував усі скарги. Як найточніше вирівнював зиск і втрату. Дуже часто виплачував решту зі свого приватного маєтку. Ніколи не випустив недокінченої справи, не видав хитро-мудрого рішення, що скорше, чи пізніше мусіло довести до нового спору. І ніюдин араб не оспорював засуду. Своім розумом, оснований на неймовірній пам'ятливості, опановував усіх номадів від Медіни до Дамаску. А всіх зумів получити в спільнім змаганні проти турків. А повстання треба було поширювати, коли не мало всякнути в пісок. Бо араби, це був солом'яний вогонь. Літаки, панцирні самоходи, скоростріли, гармати, які давали англіїці — то все було добре, але того всього було дуже мало: два літаки, два панцирні авта, чотири нужденні гармати — це довго арабів загріти не могло.

Треба було здобути кріпость Акаба. А прецінь Бойль із цілою фльою мусів відступити і мине кілька місяців, заки направить подіравлені кораблі.

До шатра вступив Сулейман, кватирний і шепнув щось Файзалеві до вуха. Файзалеві засвітилися очі й, ледви стримуючи зворушення, сказав до Льюренса:

— Ауда прийшов!

Не вспів Льюренс крикнути: »Що, Ауда абу Таї?« — і попри відхилене полотнище ввійшла висока постать та дужим голосом привітала »нашого високого пана, можновладця усіх правовірних«.

Файзаль схопився на рівні ноги, Ауда поцілував його в руку, аж дивна світськість зі сторони того степового розбійника з худошавим обличчям і диким виразом. За ним ішов його може десятилітній синюк Могамет. І ось уперше зійшлися ті два так неподібні до себе вожди! Один уосіблення почуття права, другий уосіблення сили та очайдушності. Другий мав промотити першому дорогу. Цей меч мав своєю силою зробити дорогу правові!

Представлення тривало коротко. Ауда довго дивився на кожного, наче бц, щоби добре собі усіх за-пам'ятати.

Англієць шепнув до четаря:

— О, з тим львом і його відділом добудемо Маан!

До того договорилися дуже скоро. Коли сідали до вечері, вже ні тіни непевности не було в нікого. Веселе товариство засіло до вечері. Шеріф Назір, що саме прибув із табору Абдулли, оповідав веселі речі, як то приємно рабувати турецькі каравани; Льюренс оповідав, що то за забава висаджувати динамітом шини, Ауда, незвичайно скромний, оповідав свої пригоди, але говорив про себе в третій особі:

— І от, той дурний Ауда, — або обмовляв себе самого або присягав на всі святощі, що бачив усякі неможливі речі, як от каравану, зложеноу з десяти тисяч

зелених верблюдів. Раптом схопився, крикнув: «А най мене Аллях боронить!» — і вибіг надвір. Всі зглянулися і почули знадвору, як щось товк. Коли Льюренс вийшов, побачив, що араб розбивав каменем штучну щоку. — «Я забув, пояснив Ауда, дав мені її Джемаль Паша. Я їм турецькими зубами хліб мого пана».

Але, що любив мясо, то брак зубів спричинив йому чималі прикrostи, бо почав хрувати.

Коли Льюренс віддалився на день із табору, Ньюкам, Гарленд, Шеріф Шарраф та Маулюд, якому не сиділося, таки переконали Файзала і сейчас вибралися із частиною племені Біллі на мулах, з гарматами та скорострілами, щоби здобути форт Муадам і заняті залізничу лінію аж по стацію Медаїн Салі. Для скріплення нападу Дівенпорт мав стягнути грохи єгипетського війська, а Вільзон обіцяв особисту допомогу. Коли Льюренс вернув, експедиційний корпус був уже далеко. Льюренс хотів махнути рукою на ціле арабське повстання та відплисти до Каїра. Але на «Гардіндж» застав Селіма! Очам і вухам не хотів вірити, коли турок закликав його слабим голосом:

— А ти що тут робиш?

— Сіді! Фатіма в Акаба, в замку команданта кріпости. Мубеїріг відїхав до Дамаску і вертає у повню і з нею ожениться. Я хотів угікати з нею, коли надїхали кораблі англійців, але нас переловили і мене мертвого кинули в море. Я не був мертвий, сіді, то їм лише так здавалося. Я ожив і доплив до корабля.

— Ех, — буркнув Бойль, — замість Акаба я здобув того хлюпця!

— Знаєш Акаба? — запитав Льюренс.

— Я там крутився цілий місяць і знаю кожний куток, кожний камінь...

— А зі сходу?

— Від пустині нема укріплень. Пустиня боронить кріпости, як мачуха свою дитину.

— А ти ще дуже хорий?

— З тобою, сіді, можу їхати й шні, коли мене пустять, — тут глянув на Бойля.

— Гоу он, — буркнув Бэйль.

— Попрошу ще дві тисячі фунтів золотом! — додав Льюренс.

— Даю! — буркнув Бэйль і обіцяв дальшу поміч.

За п'ять хвилин золотом, Льюренс і Селім плили човном. В галові Льюренса блискавично дозрів плян ділання.

Наперед порозумівся з Аудю. Купив його і його триста войовників на, протяг місяця.

З Файзалем рівнож не трівало довше.

— За три тижні здобудемо Акаба і Фатіму. Тоді ціла лінія аж по Маан буде під обстрілом наших легких відділів. Зможемо переривати її цілком до вподоби. Факрі для оборони і латання лінії буде змушений збільшити стійки щонайменше до двадцяти мужа. Проти наших дев'яти тисяч стоятиме більше турків, чим проти стотисячної англійської армії, яка посувається через синайську пустиню.

— Ідьте і привозіть Фатіму, — рішив Файзаль. — Боюся тільки одного. Коли тої кріпости не здобув Бойль із кораблями і двома тисячами війська, то ви з двома сотнями, без гармат...

Треба було обійти пустинею шістьоог англійських миль, щоби зайняти слабо укріплені становища, легко досяжні для гармат від сторони моря. Але не було іншого виходу.

— Золотом і динамітом усе можна! — гукнув Ауда.

Коли четар запитав англійця, чому він рішив згинути якраз під Акаба, відповів той, навіть не почервонівши:

— Мусимо здобути Фатіму, хоч би прийшлося її одну виміняти за кріпость. Коли я говорю, Файзаль

дається переконати, але як мене нема, одна тільки Фатіма вміє так довго співати і танцювати, аж забуде про всякі военні походи або показати таке невдоволення, що Файзаль зараз рішається на наступ. З нею звязане повстання.

І вирушив 9. травня 1917. р. Провадив шеріф Назір, а «солодшого» провідника поді було собі подумати, бо свою веселість умів зручно щеплювати цілому оточенню. Для агітації додав Файзаль дамаскенця Невіб ель Бекрі, зручного, доброго політика.

Файзаль згорі побажав виправі успіхів і верблуди почали свою мандрівку. Рівним, спокійним кроком проходили мило за милою. Пустиня почала скоро всипляти подорожних. Як тільки замерехтіли зорі і виринув місяць, далеко на переді Ауда заспівав своїм м'ягким басом пісню Говеїтатів, що складалася з вічного гогого у трьох басових нотах. А Назір розмріявся і розговорився цілком несподівано. Покинули його дотепи, заволоділа ним тьмяна мелянхолія:

— І чого це мені багатому емірові з Медіни волочитися з шукачами пригод по пустині? Ось уже два роки товчуся по всіх усюдах, кидаюся у кожную пригоду, всюди роблю перший крок, а в моїй палаті виступають турки мої сади, пальми, в яких тіни ходили десятки поколінь!

По короткім нічнім відпочинку рушили далше на схід. Спека палила немилосердно, тільки Ауда крикнув час від часу задоволено, але білий пісок і скелі по обидвох боках дороги кидали хвилі сліпучого світла. Очі пекли, голова боліла й крутилася на всі боки. Замкнути очі й не думати про ніщо! З якою-ж радістю привитали зелені городи Ель Кур! Білі шатра світили поміж пальмами. А в таборі привитали подорожних Садім, Абдулля, доктор Магмуд, ба, сам Маулюд!

Ель Кур — це великий город, яким піклувався старий сивий белові Дгаїф Алях зі своїми доньками.

Посередині города стояла керниця з холодною, чистою водою. Рано і вечером черпав з неї старець воду і вливав у глиняні жолобки, що провадили у всіх напрямках через цілий город. Низенькі пальми своїм великим віттям хоронили землю перед посухою і під їх охороною буйно ріс тютюн, фасоль, біб, огірки, кавуни і обергіни. Даїф мешкав зі своїми жінками в нужденній колибі з пруття. Коли Незіб ель Бекрі запитав старого чи бажає, щоби Арабія була свободна, той запитав, чи тоді кожний буде міг випити і зісти більше, ніж досі. Але Незіб не уступав:

— А ось той город, чи не приємно тобі, Даїфе, що він тільки твій?

Одначе ці тонкості важко було старому зрозуміти, він випростувався, вдарився в груди й гукнув:

— Я-я — е ель Кур! — Поза своєю особою не розумів ніяких інших самостійницьких ідей.

А вечером по смачнім обіді розляглися м'яккі пісні по городі. Співали дамаскенці солодкі любовні пісні. Замовкали всі розмови, всі шепоти аж поки остання строфка не розгубила усіх переливів під тинистими пальмами. Тільки старий Даїф стояв коло керниці і черпав воду, свято переконаний, що ще прецінь хтось прийде та купить у нього ярину, як тільки скінчатся оці глупощі.

У Ведж монтував четар чимскорше свій літак, щоби раннім ранком вилетіти оглянути Акаба згори, попробувати чи не доглядить де Фатіми.

Перші проби показали, що мотор працює справно. Четар кілька разів переїхався по піску, а тоді піднявся у повітря. Земля скоренько побігла кудись назад..

Четар спрямував літак на північ. Перед самим містом спостеріг відділ арабів. Це мусів бути Ауда...

Перелетів понад містом, але не помітив ніякого руху. Всі мабуть поховалися. Почав приглядатися, де би то кинути бомбу. Від вибуху піднявся дим.

— Неначе пальмове дерево — подумав четар і почав зачеркувати колеса все нижче й нижче. Тепер у місті заворушилися. На північ помчав гурток кішюти, за ним бігли верблюди.

— Ану, хто скорше — подумав четар і спрямував літак на північ. Не встигли втікачі відбігти й на кільометр, коли їм над головами загуркотів літак. Для постраху пустив четар скоростріл.

Ізді розскачилися по пустині й полягали на всі боки. На місці залишилися всього навсього два верблюди і жінка в жіночій лектиці. Вона вискочила й почала давати знаки таїком.

Четар надлетів зовсім низько і пізнав Фатіму. Вибрав рівненьке місце та осадив літак. Ризика великого не було, бо з півдня вже надїздили відділи Ауда і Льюренса.

Акаба і Фатіма були здобуті. Дорога на Дамаск стояла отвором. Вмашерував туди четар разом з військом Файзая. Англієць був тепер полковником.

Фатіма співала й танцювала. Її палкі очі палили четаря. Коли четар ішов раз коло двірця, станув перед ним Василь і зголосив так, начеби розлучилися тільки вчора:

— Пане четар, голову слухняно, лист з дому.

Остовпівий четар, немов у сні, взяв лист, згворіів і прочитав:

— Любий, чому не вертаєш? Дзюнка.

Перед очима зникнули прегарні будівлі Дамаску, зникнули золоті піски і зелені оази, залиті сліпучим світлом. Зникнули чорні очі Фатіми і її танки.

Ясні очі далекої дівчини там на півночі, яка стоїть у тіні кріслатих лиц, заступили все інше.

Четар враз з Василем вернулися літаком до легіону.

Читайте! Передплачуйте! Ширіть!

Одинокий на ЗУЗ
Ілюстрований дводенник

НАШ
ПРАПОР

що виходить у Львові вже 5-ий рік
у понеділок, середу й п'ятницю.

Передплатники «Нашого Прапора» одержують **що другий день 8—10 сторін часопису**, в яким мають: найновіші вісті зі світової політики, статті з українського життя в краю і закордоном, статті на політичні, господарські і культурні теми, оригінальні дописи заграничних і краєвих кореспондентів, літературні, театральні і спортові вісті, цікаві фейлетони, відділ загадок, оригінальні ілюстрації в краю і в закордону.

Кількістю й якістю інформацій заступає «Наш Прапор» щоденну пресу, головню там, де нема щоденної пошти.

ТОЧНІ ПЕРЕДПЛАТНИКИ «НАШОГО ПРАПОРУ» одержують крім того **ЩОМІСЯЦЯ КНИЖКИ** В-ва «Українська Бібліотека», що в продажі коштують по 95 грошів. Кожна книжка має найменше 128 стор., друкована на білім, добрім папері, в мистецьких, многобарвних обгортках. Також по значно знижених цінах (50—66%) одержують передплатники видання **«АМАТОРСЬКОГО ТЕАТРУ»**.

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР, Австрії й Угорщині: річно згори зл. 18, піврічно зл. 10, квартално зл. 5, місячно зл. 1.80, а в усіх інших краях: річно згори зл. 32, піврічно зл. 16, квартално зл. 8, або їх рівновартість. **АДРЕСА: «НАШ ПРАПОР», ЛЬВІВ, вул. Руська ч. 18, чек.konto 500277.**

Увага! **НОВІ** передплатники, які вплачують піврічну передплату (зл. 10.—), мають право одержати попередні випуски «У. Б.» по 35 гр. за один випуск (замість по 95 грошів). Надєжність треба вислати враз із замовленням.

ЖАДАЙТЕ ОКАЗОВИХ ЧИСЕЛ!

